

Doing Things with Mishna

פרק בהיסטוריה התרבותית של ספרות חז"ל

עבודה סמינריות מוגשת לפרופ' שלמה נאה

החוג לתלמוד, אוניברסיטה העברית בירושלים

פנחס רוט

אדר תשס"ד

כל הזכויות שמורות למחבר

❖ הקדמה 3

❖ חלק א : המשנה בתפילה- שופר פוליטי? 7

- 7..... מבוא ❖
- 8..... פרק א : במה מדליקין ❖
- 10..... פרק ב : כ"ד פרקי שבת ומשמרות הכהונה ❖
- 13..... פרק ב- המשנה כמפתח להתגלות : צפת במאה השש עשרה ❖
- 13..... מבוא ❖
- 19..... פרק א : ר' יוסף קארו ❖
- 20..... פרק ב : ר' חיים ויטל ❖
- 23..... חלק ג : משניות לעילוי נשמות המתים ❖
- 23..... מבוא : טכסי מיתה בראשית העת החדשה ❖
- 24..... פרק א : מקואות פרק ז ❖
- 29..... פרק ב : כלים פרק כד ❖
- 31..... סיכום ❖
- 32..... ביבליוגרפיה ❖
- 32..... כתבי יד ❖
- 32..... מקורות ראשוניים ❖
- 33..... ספרות מחקר ❖

הקדמה

תולדותיה של המשנה במהלך הדורות טרם נכתבו באופן מקיף, אבל תרומה נכבדה הריס פרופסור יעקב זוסמן, במאמרו על מסורת הלימוד ומסורת הנוסח של המשנה.¹ הוא ניתח מקורות רבים שהעידו על לימוד המשנה, העתקתה, הפצתה ופרשנותה. מתוך פרספקטיבה היסטורית רחבה, הוא שירטט קווים לשקיעתה של המשנה למן תקופת הגאונים ועד המאה ה־10. לדבריו, לימוד עצמאי של המשנה אופייני לנוהג הארץ-ישראלי הקדום ומנוגד לזה הבבלי. לכן, במהלך ימי הביניים, המקומות היחידים בהם אנו מוצאים לימוד כזה הם באיטליה ובארצות המזרח, ארצות שעמדו תחת השפעה מסוימת של ארץ הצבי. בשאר התפוצות הלימוד התמקד בתלמוד הבבלי, והמשנה נבללה בתוכו.

את התמונה הזו גיוון עזרא שבת, כאשר הכניס לדיון את פירושי הרי"ף.² ספר הלכות רבתי מביא כמעט את כל המשנה במהלך הפרק, לפני סיכום הדיון ההלכתי בתלמוד, והפירושים מפרשים משניות אלה לפי דרכם. בפירושים אלה - שחוברו בפרובנס ובספרד, אבל בעיקר בארצות המזרח³ – המשנה זכתה לפירוש עקבי. הסברו של שבת לתופעה היא חברתית בעיקרה. הציבור אשר נמשך ללימוד הלכות הרי"ף הורכב מאנשים אשר לא עמדו בדרישות האינטלקואליות של לימוד אינטנסיבי בתלמוד. אנשים כאלה היו צריכים פירוש הן לטקסט הקאנוני – המשנה – והן לפסיקת ההלכה. כלומר, לימוד המשנה איפיון שכבות עממיות יותר של העם.⁴

¹ יעקב זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', **דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות**, ירושלים תשמ"א, עמ' 215-245 (להלן: זוסמן, המשנה). על לימוד המשנה בנפרד מן התלמוד בעת החדשה, ראו: חנן גפני, **הירש מנדל פיניליש וחיבורו "דרכה של תורה"**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 29-58.
² עזרא שבת, 'לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים על פי ממצאים בפירושים סביב הלכות הרי"ף', **עלי ספר** יט (תשס"א), עמ' 49-67.

³ לאור הבחנה זאת, מענין להעיר על פרט אחד בתוך המכלול הגדול של מאמרו של זוסמן. במהלך סקירת האיזורים של ספרי משנה עם שיוך גיאוגרפי, הוא הזכיר את הסמ"ג, שהסתמך על "ספרי ארץ ישמעאל וספרד". לאור המהלך הכללי במאמרו, ביקש זוסמן להגיה "ארץ ישראל וספרד" (זוסמן, המשנה, עמ' 229, הערה 61). אולם, במהדורת הסמ"ג השלם (**ספר מצוות גדול השלם לרבינו משה ב"ר יעקב מקוצי**, מהדורת אברהם קרקובר ואחרים, ירושלים תשס"ג², עמ' קמו [וראה במדור שינויי הנוסח, שם, עמ' שעא]) הנוסח הוא "ובספרי ארץ ישמעאל" בלבד!

⁴ וראו בהקשר זה את דבריו של זוסמן אודות "העתקות וולגריות" של המשנה (זוסמן, המשנה, עמ' 244). [מעניין לציין שהמלה שבה כינו נשים רומניוטיות ספר קודש כלשהוא היה "משנה". ראו: Julia G. Krivoruchko, 'The Hebrew/Aramaic Component in Romaniote Dialects', Thirteenth World Congress of Jewish Studies [www.jewish-studies.org], p. 5

בעבודה זו אני מבקש לבחון כמה פרקים מתולדות המשנה מחוץ לתחום הלימוד. שכן, נכסי תרבות אינם מתפרשים רק מתוך מקומם והקשרם, אלא גם מתוך ההקשרים אליהם התגלגלו במהלך הדורות. הקשרים חיצוניים אלה דוקא בכוחם לגלות רבדים של היצירה שאינם באים לידי ביטוי ופיתוח בתיפקודה הרגיל. עלינו לשאול לא רק מתי ואיפה למדו ופירשו את המשנה בנפרד מן התלמוד, אלא גם מה עשו איתה. אילו ערכים באו לידי ביטוי בלימוד הזה שאינו לימוד? כיצד הוא התבצע ובאילו חוגים?

היסטוריונים של התרבות מדברים על תהליכים של appropriation, דהיינו ניכוס חומרים (ספרים, צורות אמנות, שפות) שמקורם בהקשר אחד, והעברתם להקשר אחר. בהקשר החדש הם מקבלים משמעות חדשה, אשר לא עלתה על הדעת בהקשר המקורי. מעברים כאלה מתרחשים בכל הזמנים, ובכל הרבדים של החברה.

לפני עשרים שנה, תיאר רוג'ר שרטיה, חוקר חשוב של תרבות הספר, את הרגלי הקריאה של השכבות הפשוטות בצרפת של המאה ה-17 וה-18. לצד אלמנטים, מניפסטים ושאר ענייני דיומא, נפוצו סיפורים אודות פושעים אגדיים, מפלצות וקוסמים. לא היה כל חדש בסוגות הללו. השינוי היה שבתקופה הזאת הופצו מהדורות זולות, עם ציורים ואותיות גדולות, בעטיפות נייר פשוטות. טעמה הספרותי של החברה הגבוהה כבר מאס בסיפורי גבורה ומעשיות – סיפורים אשר מקודם קראה בשקיקה. אנשי מעמד הביניים והנמוך היו בשלים להצטרפות למעגל הקוראים, והחבורות הללו ענו על צרכיהם במידה רבה. וכך נותר מצב שהספרים שהאריסטוקרטיה כבר לא החשיבה עברו להיות חלק מהתרבות של הסוחרים והעירוניים הפשוטים.⁵

רעיון זה זכה לפיתוח מרשים במאמר שפירסמה לאחרונה חוקרת התיאטרון קלייר ספונסלר.⁶ היא תיארה מספר מודלים של העברה תרבותית כזאת. את המודל הראשון היא הדגימה באמצעות בחינת תפוצת הספרות האנגלית באנגליה במאה ה-15. עד השנה 1400 אין כמעט למצוא כתבי יד המכילים יצירות ספרות באנגלית, אלא רק בלטינית או בצרפתית. כתביו של ג'יפרי צ'אוסר, אשר נפטר בשנה זו, לא שרדו בהעתקות קדומות לשנת פטירתו. משנת 1500 ואילך

⁵ראו: Roger Chartier, 'Culture as Appropriation: Popular Cultural Uses in Early Modern France', ed. Steven L. Kaplan, Berlin 1984, pp. 229-253

⁶ראו: Claire Sponsler, 'In Transit: Theorizing Cultural Appropriation in Medieval Europe', Journal of Medieval and Early Modern Studies 32 (2002), pp. 17-39

הולכים כתבי היד ומתרבים בקצב מסחרר. מסתבר שצ'אוסר כלל לא ערך את כתביו בתור קובץ סיפורים, ומלאכת העריכה נעשתה בידי סופרים שבאו אחריו. החוקר ג'ון פִּיֶּשֶׁר⁷ הציע למצוא הסבר לכך במהלך פוליטי של הנרי הרביעי ותומכיו. מתוך שאיפה לתפוס את כס המלוכה, הם ביקשו להפיץ את השפה האנגלית ולטפח אותה בתור שפה ספרותית, וצ'אוסר היה שליחם הספרותי. ככל שהם הפיצו את השפה האנגלית, הם הדירו את הצרפתית ואת נושאייה המלכותיים. באמצעות עריכת כתביו של צ'אוסר והפצתם, הם חיזקו את שלטונם.

את התהליך הזה, שבו סופרים הרכיבו קטעי כתיבה בלתי מגובשים לכדי יצירה ספרותית- "סיפורי קנטרברי"- משווה ספונסלר⁸ למעשיהם של פאנקיסטים באנגליה של שנות השמונים במאה העשרים. גם הם נטלו מרכיבים מן התרבות הרווחת, והרכיבו אותם בצורות חדשות, על מנת לקדם השקפת עולם מתנגדת לזו של ששלטת בחברה.

עולם המאגיה מרבה לעשות שימוש משלו בחומרים שהוא שואב מן העולם הסובב אותו. בהקשר המאגי, חפצים, מלים ולפעמים טקסטים רוכשים משמעות חדשה וכח מיסתורי. דוגמא יפה ונדירה⁹ לניצול כזה של המשנה התפרסמה לאחרונה.

בקערה מאגית מבבל כתוב:¹⁰

אסירין וחתימין שידי ודיוי וליליתה... [רשימה של שמות שדים] דתיזיחון מן הדין ביתיה... [שמותיהם של בעלי הבית] בשום חטאות הציבור והיחיד. ואילו הן חטאות הציבור- שעיריא ראשי חדשים ושל מועדות שחיתתן בצפון וקיבול דמן בכלי שרת בצפון ודמן טעון ארבע מתנות על ארבע קרנות. כאיזה צד? עלה בכבש (ולו פן) [ופנה] לו לסובב

⁷ ספונסלר, עמ' 23-24, על פי: John H. Fisher, 'A Language Policy for Lancastrian England', Publications of the Modern Language Association of America 107 (1992), pp. 1168-1180. ספונסלר, עמ' 25.

⁹ ראו: Lawrence H. Schiffman and Michael D. Swartz, Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Genizah: Selected Texts from the Taylor-Schechter Box K1, Sheffield 1992, p. 24 נמצאת ככל הנראה בספר מתכונים מאגיים (קטע גניזה) Cambridge T-S K 1.143 p. 11 פורסם: Joseph Naveh and Shaul Shaked, Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity, Jerusalem 1993, p. 200. שרדו שם שלש שורות מתוך פרק 'במה מדליקין' בשבת, אבל לא ניתן לעמוד על הקשר הדברים. בוחק מנה לאחרונה את ארבעת סוגי ההשפעות היהודיות שניתן למצוא במאגיה נוכרית בעת העתיקה: האל היהודי ומלאכיו, מלים עבריות וארמיות, סמלים יהודיים ומיתוסים יהודיים. הוא אינו כולל טקסטים מן הקנון הרבני בכלל הגורמים שהשפיעו על המאגיה הפגאנית. ראו: גידי בוחק, 'מיתוס יהודי במגיה הפגנית בעת העתיקה', המיתוס ביהדות: היסטוריה, הגות, ספרות, משה אידל ואיתמר גרינולד (עורכים), ירושלים תשס"ד, עמ' 97-122.

¹⁰ אוסף Martin Schöyten 1929/6.

בא לו לקרן דרומית מזרחית צפונית מערבית מערבית דרומית. שירי הדם היה שופיך אל יסוד דרומי. נאכלין לפני מן הקלעין לזכרי כהונה בכל מאכל ליום ולילה עד חצות¹¹

ההשבעה מתחילה, בדומה להרבה קערות מאגיות, ברשימת שמותיהם של ישויות מאגיות. ההשבעה מותאמת ללקוח הספציפי- ומכאן שמדובר בפריט מן העולם הממשי. בנקודה זו מגיע הקישור לעולם הקדושה, שהוא הנקודה הארכימדית המאפשרת למכשף להשתלט על כוחות הרשע. הקישור הוא לקרבנות, אשר סימלו עבור הרבים את התחום המובדל.¹² כמו הקרבנות, שאין לאיש הנאה ונגיעה בהם, כך אין לשדים נגיעה בבית הזה.

אגב הקישור הזה, המגיקון מביא את המשנה כולה. מה תפקידה כאן? הקישור עצמו מועיל גם בלי הציטוט, ורק המשפט האחרון מזכיר בכלל את עניין ההנאה מן הקרבן. נוסף לכך, חשוב לזכור שמדובר בקערת חרס, ולא בגליון של קלף שמוסיפים לו שורות על פי שיקולים ספרותיים. מסתבר יותר שהעתקת המשנה מוסיפה ליעילות הכסף.¹³

בעבודה להלן ייבחנו מקרים נוספים של שימוש במשנה שלא למטרה לימודית. המקרים הללו מתרחשים במקומות שונים, ברבדים חברתיים שונים, מתוך מניעים שונים, והם מגלים במשנה יכולות שונות. ההתחקות אחר המקרים האלה מושכת אותי מחוץ לתחומי המחקר שאני רגיל בהם- מרכזי התורה האירופיים בימי הביניים- אל עבר עולמות שהם עבורי בגדר גילוי. שדות הקרב של מלחמת הרבנים והקראים במזרח, העולם התוסס של הרנסנס באיטליה ובארץ ישראל, ומעמקי החסידות במזרח אירופה. אני מקוה שאצלתי, לכל הפחות, להציג את הדברים באופן שלא יחטא לאמת ויאפשר למומחים לבדוק את הדברים באופן מעמיק יותר.

¹¹ פורסם לראשונה ונותח בידי אלון תן-עמי, **מוטיבים רבניים בקערות השבעה מאגיות מבלל הסאסאנית**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2001, עמ' 19-21. המשנה המוזכרת היא זבחים פ"ה מ"ג.

¹² ראו נדרים פ"א מ"ד.

¹³ Guy G. Stroumsa, "Mystical Descents", Death, Ecstasy and Other Worldly Journeys, John J. Collins and Michael Fishbane (eds.), Albany 1995, p. 150 n. 10

חלק א: המשנה בתפילה - שופר פוליטי?

מבוא

בסידורי תפילה מתקופת הגניזה מופיעים לא מעט פרקים מן המשנה.¹⁴ הדוגמא המפורסמת ביותר היא פרקי אבות, שנאמרו בשבתות. הועלו הסברים שונים במהלך הדורות למנהג הזה - חינוכיים, רוחניים ופוליטיים.¹⁵

למעשה מדובר במערכת שלמה של פרקי לימוד, המותאמים למועדי השנה. על המגוון הזה ניתן ללמוד מתוך קטעי גניזה המוסרים רשימות של פרקים ללימוד במועדים השונים.

כך אנו למדים מתוך קטע גניזה באוקספורד.¹⁶ הוא פותח בכותרת "פרק לילי שבת" ומעתיק את פרק "במה מדליקין". לאחר מכן הוא עובר לרשימת מועדים. את תמציתו נציג כאן:

1. "ליום". הלימוד נפתח באמירת "ברוך אלהינו שבראנו לכבודו", ואז מוסר את מסכת פאה פרק א. לאחר הפרק בא קטע מתוך מכות פרק ג משנה טו ("ר' שמעון ברי' אומי' רק חזק לבלתי אכול הדם כי הדם הוא הנפש...") ומשנה טז. הלימוד נחתם עם עוקצין ג: יב ו"קדיש ארכא". זוהי כנראה המסגרת הקבועה לכל פרקים ברשימה.¹⁷
2. "פרק לילי פסח" - פסחים פרק י.
3. "לילי ויושע" - ביצה פרק א.
4. "לילי חג השבועות" - ביכורים פרק ג.¹⁸

¹⁴זוסמן, המשנה, עמ' 226, הערה 55 (וראו שם, עמ' 246, הערה 117); נחמן דנציג, **קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה**, ניו יורק תשנ"ח, עמ' מה (להלן: דנציג, קטלוג).

¹⁵יעקב גרטנר, **גלגולי מנהג בעולם ההלכה**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 59-73; שמעון שרביט, 'מסורות בני תימן בקריאת מסכת אבות בשבת', **תימא** ה (תשנ"ו), עמ' 45-53.

¹⁶הקטע הוא: Oxford Heb. f. 18, pp. 37-50 (2791.3).
¹⁷ראו: Neil Danzig, 'Two Insights from a Ninth-Century Liturgical Handbook: The Origins of Yequm Purqan and Qaddish de-Hadata', *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, ed. Stefan Reif, Cambridge 2002, p. 117, n. 128

¹⁸ראו קטע מתוך תפילות לחג השבועות, עם פרק זה: ENA, New York, Jewish Theological Seminary, 214.3b-5b. הקטע מתואר אצל דנציג, קטלוג, עמ' 3, אך יש להבהיר שלמרות הרישום המטעה, הקטע אינו כולל פירוש למשנה. יש להעיר על ניקודה של תיבה אחת (צלילם הקטע כהה מאד, והקריאה בו קשה). במשנה ג כתוב: היגעו קרוב לירושלים. תופעות קרובות אך שונות נמצאו בקטעי גניזה אחרים. ראו: שמעון שרביט, 'מסכת ביכורים

5. "ראש השנה" - ראש השנה פרק א.

6. "לילי כיפור" - יומא פרק ח.

7. "לילי סוכה" - סוכה פרק א.

8. "לילי שמיני עצרת" - סוכה פרק ה.

הקישורים בין הפרקים לבין המועדים נראים ברורים למדי. ניגש עתה לבחון שני מקרים מיוחדים.

פרק א: במה מדליקין

מנהג אמירת פרק במה מדליקין נוצר בתקופת הגאונים.¹⁹ הוא מופיע בסדר רב עמרם גאון:²⁰

ולאחר שמקדשין בביהכניס²¹ אומרים פרק ממסכת שבת. וזהו פרק במה מדליקין²²

בסידורים מן הגניזה הוא מכונה 'אלפרק'.²³ הראשונים שדנו בעניין הציעו טעמים שונים למנהג. נפתלי וידר²⁴ טען שהטעם המקורי היה כדי להדגיש את החשיבות שבנר שבת, כנגד הקראים. לפי המסורת שבידם, כבר אסר ענן בן דוד הבערת אש במהלך השבת, ומצות נר שבת היתה כצנינים בעיניהם.²⁵ הוא מצא סיוע לשיטתו בברכה על הלימוד שמצא בגניזה, בה מושם הדגש על אמונת חכמים:²⁶

על פי הגניזה, **בר-אילן** ו (תשכ"ח), עמ' 24; שלמה מורג, 'משניות מן הפרק "במה מדליקין" בשני כתבי-יד של גניזת קאהיר, **קובץ מאמרים בלשון חז"ל**, חלק ב, משה בר אשר (עורך), ירושלים תש"ס, עמ' 252-253. [קטע נוסף, המכיל את הפרק עם הכותרת "ליום שני ש[ל שב]עות", הועלה לאחרונה לאינטרנט, באתר של אוצר כתבי יד תלמודיים שליד הספרייה הלאומית. לפני הקטע מן המשנה מופיע קטע תלמוד ממסכת מנחות, עם קישורים ליטורגיים בסופו]

¹⁹ [ראה כעת: גדליה אבערלאנדער, 'מנהג אמירת במה מדליקין בליל שבת', אור ישראל מו (תשס"ז), עמ' קצו-רטז]

²⁰ דניאל גולדשמידט (מהדיר), **סדר רב עמרם גאון**, ירושלים תשל"ב, עמ' סה.

²¹ על הקידוש בבית הכנסת ראו: ישראל תא-שמע, **מנהג אשכנז הקדמון**, ירושלים תשנ"ט³, עמ' 170-157 (להלן: תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון).

²² ומשם בסידור קדמון: "ואחר שמקדשין בבית הכנסת אומ' פרק ממסכ' שבת. במה מדליקין...". שמחה אסף, **מספרות הגאונים**, ירושלים תרצ"ג, עמ' 78. ושם בעמ' 79-78 כל הנוסח של הפרק.

²³ עזרא פליישר, **תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 144 הערה 209; עמ' 311.

²⁴ נפתלי וידר, **התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 351-323.

²⁵ ראו: Judith Olszowy-Schlanger, **Karaite Marriage Documents from the Cairo Geniza: Legal Tradition and Community Life in Mediaeval Egypt and Palestine**, Leiden 1998, p. 254. הועלתה ההשערה שגם כתות בית שני התנגדו לנר שבת. ראו: זהר עמר ואביבית שויקי, **במה מדליקין**, אלקנה תשס"ג, עמ' 18-13.

²⁶ הקטע הוא: Cambridge T-S NS 299.150. יש להעיר שברכה זו כתובה ביד אחרת מזו של התפילות שקדמו לה (פיטום הקטורת ועוד - ראו וידר, התגבשות, עמ' 335). [בענין הברכה, ראו עכשיו: צבי גרונו, **ברכות שנשתקעו**, ירושלים תשס"ד, עמ' קצא].

[ברוך אתה] יוי אלהינו מלך העולם אשר בחר בחכ[מים] ותלמידיהם [ונתן] להם תורה מהר סיני על [ידי] משה רבנו וצוה אתם לקרא בתורה במשנה בתלמוד בהלכה לקנות חיי שני עולמים. ובחר במשה רבנו מכל הנ[ב]יאים ודבר עמו פנים בפנים שני פה אל פה אדבר בו וגי'. ואחריו בחר ב[יה]ושע תלמידו ושבעים זקנים וחכמים ותלמידיהם. ו[צוה אותם] בשמירות שבת ובהדלקת הנר שלשבת. במה מדליקין וגי'.

הטקסט של המשנה מתפקד כאן, איפוא, בשלש צורות. בתקנה המקורית היא מילאה תפקיד פולמוסי - בשני מישורים. היא המחישה את המעשה של הדלקת הנר, ובו בזמן היא עיגנה אותה – את המשנה עצמה - במסורת.

אבל כוחו של הטעם הפולמוסי הזה לא עמד לו במהלך הדורות, והמנהג קיבל הדגשים חדשים. בעולם האשכנזי היו שנתנו לקריאה אופי מאגי:²⁷

במה מדליקין תקנו לומר בבית הכנסת ולהאריך בתפילת ערבית מטעם של מעלה, דשכיחין מזיקין בלילה זה.²⁸

לפי הרבה ראשונים היא מילאה תפקיד חינוכי:

וכתב מר רב עמרם הכי- ומקדשין על היין בבית הכנסת להוציא אורחין י"ח. ולאחר שמקדשין בביהכנ"ס אומר פרק אחד ממסכתא שבת והיא במה מדליקין. ושפיר דמי למיעבד הכי מפני שהיא דבר בעתו לאדכורי הלכות הנר, נאה לומר ונאה למימר עליו קדושא דאגדתא.²⁹

כלומר, הקריאה מכוונת ללימוד הלכות נר שבת. אולם "לא מצינו בזולת שקבעו לומר בצבור פרק משניות משום דבר בעתו".³⁰ יתר על כן, התיזמון אינו מתאים:

והנני תמה מאד איך פשט המנהג הזה לומר במה מדליקין בליל שבת אחר תפילת ערבית, שאם הדליק כבר בדבר האסור מה יועיל לו לומר עתה הלכות שבת? מאי דהוה הוה. וא"ת

²⁷ כנראה מתוך קריאה מוטעית בסדר רב עמרם. ראו וידר, עמ' 324-325; אריה גולדשמידט (מהדיר), **מחזור ויטרי לרבנו שמחה מויטרי**, ירושלים תשס"ד, עמ' קעד הערה 11. בכל מקרה, מדובר בהרחבה של הטעם שניתן לברכה מעין שבע.

²⁸ משה הרשור (מהדיר), **סידור רבנו שלמה וסידור חסידי אשכנז**, ירושלים תשל"ב, עמ' קמה ("סידור חסידי אשכנז").

²⁹ יעקב שור (מהדיר), **ספר העתים לר' יהודה בן ברזילי אלברצלוני**, קרקא תרס"ג, עמ' 177.

³⁰ יעקב שור, **בינה לעתים** (הערותיו לספר העתים), עמ' 177 הערה כז.

כל הלימוד שהוא לומד עתה הוא בשביל שבת הבאה, אולי ישכח בתוך הזמן. על כן אי
איישר חילי אבטילינה. פירוש- אם היה כוחי רב הייתי מבטל המנהג. והייתי מתקן
שנאמר אותו ביום ששי ואחד מגדולי הקהל יבאר ההלכות והפסקים היוצאים מן המשנה
ההיא.³¹

למה בכל זאת לא שינו את מועד אמירתו של הפרק? ההתנגדות הזאת עצמה תעזור לנו להבין את
המנהג. בימי הביניים, המשנה כבר אינה מתפקדת כטקסט לימודי. אם משתמשים בה בכלל, הרי
היא משמשת מצע להרצאת ההלכה – "ההלכות והפסקים היוצאים מן המשנה ההיא". הפרק אינו
נלמד - הוא נאמר. תפקידו אינו ממש ללמד את ההלכות, אלא "לאדכורי הלכות הנר".³² הקריאה
היא היא ההדלקה, ולכן זמנה בסוף התפילה, לפני שהולכים הביתה ורואים שם את הנר הפיזי
דולק. המשנה היא החומר ממנו יוצרים את החזיון.

פרק ב: כ"ד פרקי שבת ומשמרות הכהונה

מגילויי הגניזה המוקדמים יחסית היו הפיוטים לשבת המשמרים את סדר עשרים וארבע משמרות
הכהונה שהיו נוהגות בזמן המקדש- שמותיהם ומקומות מושבם. על פי מקורות אלו הרכיב
שמואל קליין טקסט אשר שיקף, לדעתו, את הברייתא הקדומה שעמדה ביסוד הרשימות הללו.³³
עם הזמן התגלו גם כתובות מבתי כנסת אשר מסרו אף הן רשימות מעין אלה.

מסתבר שאיזכורים אלה סבבו סביב הצהרה רשמית בבית הכנסת מדי שבת,³⁴ מעין זאת
שפורסמה בידי מנחם זולאי:³⁵

היום שבת קדש, שבת קדש ליי היום

איזו היא המשמרת כך וכך? משמרת כך וכך?

הרחמן ישיב את המשמרות למקומה מהרה בימינו אמן

³¹ ש"א שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, עמ' נג. המקור הוא כתב יד וטיקן 324, ולא כפי שנכתב שם.
וראו וידר, התגבשות, עמ' 328.

³² אליק אייזקס, מקומו של בית הכנסת בחברה האשכנזית והיחס אליו בימי הביניים: מחקר אנתרופולוגי
והיסטורי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ב, עמ' 150: "נוכל להסתכל על קריאת
המשניות כאן כתפילה מוחשית שהיא בבחינת המחזה מילולית של מעשה הדלקת הנר". ראו דבריו שם, עמ' 151-146.

³³ שמואל קליין, 'תוספת ג': ברייתא של משמרות הכהנים, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 162-165. [זכרם של
משמרות הכהונה בא גם ברשימות של מקומות קדושים. ראו: אלחנן ריינר, 'מפיהם ולא מפי כתבם': על דרכי
רישומה של מסורת המקומות הקדושים בארץ-ישראל בימי הביניים, וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל
וישובה מוגשים ליהודה בן פורת, יהושע בן-אריה וא' ריינר (עורכים), ירושלים תשס"ג, עמ' 318]

³⁴ עזרא פליישר, 'נוספות לעניין משמרות הכהנים', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 47, הערה 2.
³⁵ מנחם זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 128.

הצהרה כזאת שימרה את הזכרון החי של מחזור המשמרות, וליבתה את הערגה להחזרתו.

מרכיב נוסף מן המערכת הזאת התגלה מתוך הגניזה באיחור יחסי. במסגרת "מפעל המשנה" נמצאו קטעי משנה אשר, ליד כותרות הפרקים של מסכת שבת, כללו את שמות המשמרות. מדובר בשלשה טפסים שונים של משנה, אשר יחדיו מכסים 23 מתוך המשמרות.³⁶

א"א אורבך קישר את הממצא הזה למנהג עתיק ללמוד את מסכת שבת במהלך יום השבת.³⁷ הוא עקב אחר גלגולי המנהג הזה למן ר' יהודה ברצלוני ועד תלמידי האר"י. בימי הראשונים, עוד המשיכו ללמוד פרק אחד בשבוע. מאוחר יותר, אצל המקובלים, הענין נקשר לכ"ד קישוטים שיש לקשט בהם את שבת המלכה - מידי שבת בשבתו.

להבנת התופעה, ראוי לתאר קטע אחד מן הקטעים בהם השתמש אורבך. הקטע³⁸ כולל את ששת הפרקים האחרונים של מסכת שבת, ואת ראשה של מסכת עירובין. שמות המשמרות אמנם באים ליד הפרקים של מסכת שבת, כפי שתיאר אורבך, אך הם נכתבו לאחר העתקת הקובץ כולו, בדיו אחר שדהה עם השנים.

מכאן ברור שאין המדובר בסידור אשר כלל מלכתחילה פרקי שבת מסודרים לצורך אמירתם מידי שבוע. זהו קודכס עצמאי של משנה, שמאן דהוא בא והוסיף לו ציונים לצורך שימוש. לעומת זאת, בשני הקטעים האחרים הכיתוב הוא מקורי, והוא נעשה יחד עם העתקת המשנה.

נדמה שהמנהג הזה במקורו בא, כמו ההודעה בבית הכנסת וחיבור הפיוטים, כדי לחזק את זכר המשמרות. במהלך הדורות הדגש עבר למשנה עצמה, ולערך הדתי שבלימודה, בעוד שמלכתחילה המשנה באה רק כמסגרת, והיא נבחרה בזכות מספר הפרקים שבה.

³⁶ אברהם גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' נב, קטע 62; עמ' נג, קטע 70 (וראו: אפרים א' אורבך, 'עוד למשמרות למעמדות', תרביץ מג [תשל"ד], עמ' 224). הקטע השלישי מתואר להלן.

³⁷ אפרים אלימלך אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים תשס"ב, עמ' 274-278. [וראה עכשיו משה חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 361-365].

³⁸ הקטע הוא: Oxford Bodl. Heb c.23, pp. 6-8 (2667/2).

פרק ב- המשנה כמפתח להתגלות: צפת במאה השש עשרה

מבוא

במאה הט"ז חלה התעוררות ביחס למשנה.³⁹ הרקע לחידוש הזה טרם הוסבר, וגם היקף התופעה עדיין לא התברר.

בספרות הזוהר נמצא יחס מיוחד למשנה - היא מזוהה עם דמותו של מטטרון⁴⁰, ובתור כך היא מהווה חלק מעולם הספירות האלוהיות - אך זהו יחס אמביוולנטי. מצד אחד, המשנה היא חלק אינטגרלי מהתורה שבעל פה. היא אולי אפילו השכבה הכי מקורית, ואפופה הוד ראשונים. התלמוד, לעומתה, יותר אנושית ומובהרת. מאידך (אולי בעיקר בתיקוני זוהר),⁴¹ היא הנציגה המובהקת של ההלכה הנוקשה, הרציונלית, שאינה יודעת כלום על רזי תורה.⁴² העולם המיתי שהזוהר משתדל להחיות, ואשר הדיו מצויים בספרות התלמודית, נעדר כמעט לחלוטין במשנה.⁴³

אמביוולנטיות כזאת באה לידי ביטוי בקטע הבא:⁴⁴

ורעי את גדיותיך, אלן עתיקי משדים דקא מסתלקי מעלמא ואתמשכן לבי מתיבתא
עלאה דאיהי על משכנות הרועים, על דייקא, במשכנות הרועים לא כתיב אלא על משכנות
הרועים - דא מתיבתא דמטטרון דתמן כל תקיפין וינוקין⁴⁵ דעלמא ומנהיגי אורייתא
בהאי עלמא באיסור והיתר בכל מה דאצטריכו בני עלמא

³⁹ זוסמן, המשנה, עמ' 236; Abramo A. Piattelli, 'Lo Studia della Mishna in Italia durante I secoli XVII e XVIII', Annuario di Studi Ebraici 10-11 (1971), pp. 7-19. השו: אביעד הכהן, 'התלמוד הירושלמי בדור הגירוש ולאחריו, חברה ותרבות: יהודי ספרד לאחר הגירוש, מיכאל אביטבול, גלית חזן-רוקם ויום-טוב עסיס (עורכים), ירושלים תשנ"ז, עמ' 139-163. הוא מסביר את ההתעניינות בירושלמי כנספח להתעניינות במדרש האגדה.

⁴⁰ משה אידל, 'מטטרון- הערות על התפתחות של המיתוס ביהדות', **אשל באר שבע** ד (תשנ"ו), עמ' 42.

⁴¹ ראו: Pinchas Giller, *The Enlightened Will Shine: Symbolization and Theurgy in the Later Strata of the Zohar*, Albany NY 1993, pp. 71-79. היקש מטטרון-משנה לעומת השכינה שהיא הקבלה נמצא בפתחת חיבור של מחבר זה שפורסם לאחרונה: אפרים גוטליב, **הכתבים העבריים של בעל תקוני זהר ורעיא מהימנא**, ירושלים תשס"ג, עמ' 1.

⁴² דניאל מט, 'מתניתא דילן: טכניקה של חידוש בספר הזוהר', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** ח (תשמ"ט), עמ' 123-130.

⁴³ יהודה ליבס, 'de Natura Dei - על המיתוס היהודי וגלגוליו', **משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל**, מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), ירושלים תשנ"ד, עמ' 251-252.

⁴⁴ זוהר ח"ג, קצו ע"ב. לניתוחו של הקטע, ראו: יהודה ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', **תרביץ** סד (תשנ"ה), עמ' 588-597.

⁴⁵ לגבי מלה זו, שליבס טען שאינה מקורית, ראו גם: ישראל מ' תא-שמע, **הנגלה שבנסתור: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר**, תל אביב 2001, עמ' 134, הערה 133.

כלומר, קיימת ישיבה שמימית שבה עוסקים בהלכה, והיא ישיבתו של מטטרון. אבל מעליה יושבת ישיבתם של תינוקות של בית רבן, אשר יודעים "רוזין עילאין דמאריהון".

ר' משה קורדובירו (1522, ? - 1570, צפת)⁴⁶ בחר להדגיש את הפן השני, והוא מתאר את המשנה במונחים של הגבלה ושיעבוד.⁴⁷ מטטרון נמצא לפי שיטתו מצד אחד בעולם היצירה, ומצד שני על גבול הקליפות.⁴⁸ אמנם יש חשיבות ללימוד המשנה,⁴⁹ יחד עם יתר ספרות חז"ל:

והחלוקה השנית היא אותם העוסקים בהשכל' הפשט, רצה לומר הדינים והמדרשים ופ' המצות ופ' הפוסקים כמו שתא סדרי משנה בתשובת' ושימושם שכינו אותו בלשון תלמוד ושימוש תלמידי חכמים... והחלוקה הזאת כינה הרשב"י עליו השלום בשם גופא.⁵⁰

אבל הדרך אל הפנימיות היא בהכרח דרך ספרות הקבלה:

החלוקה השלישית היא אותם העוסקי' בקבלה הנעימה כמו הסודות הנדרשים בזוהר, שיכנס בהם האדם... והם נשמה ופנימיות ודאי לכל התורה. כי כל המדרשים והמשניות וכל הדינין וכל מעשה המצות יש להם פנימיות וסוד נעים.⁵¹

בקבלת האר"י (ר' יצחק לוריא, 1534, ירושלים – 1572, צפת),⁵² לעומת זאת, התורה שבעל פה עולה במעלתה על התורה שבכתב.⁵³ המשנה מקבלת אצלו מעמד מיוחד משלה, לצד שלושת הקורפוסים החשובים של היהדות- מקרא, תלמוד וקבלה.⁵⁴ הלימוד במשנה כשלעצמו בכוחו לפעול רבות במישור התיאורגי:⁵⁵

כי הנה המשנה היא היצירה, ותכוין כי ע"י קריאתך בה, חוזרת המשנה שהיא היצירה לעשות נשמה שהיא הבריאה כנודע. ואתיותיהן שוות- משנה, נשמה.

⁴⁶ ברכה זק, **בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו**, באר שבע תשנ"ה, עמ' 11.

⁴⁷ ברכה זק, 'קטע מפירושו של ר' משה קורדובירו ל"רעיא מהימנא", **קבץ על ידי** (תשמ"ב), עמ' 275-276.

⁴⁸ זק, בשערי הקבלה, עמ' 132, הערה 76. למחלוקת בנקודה זו עם קבלת האר"י, ראו שם, עמ' 118, הערה 25.

⁴⁹ ראו גם: Lawrence Fine, *Safed Spirituality*, Mahwah NJ 1984, p. 171 n. 27.

⁵⁰ בהמשך הקטע מבואר יונמצא לפ"ז ענין התורה הוא עצם הספירות, כדמפרש בגוף שהיא מלכות'.

⁵¹ ר' משה קורדובירו, **פרדס רימונים**, שער כז, פרק ראשון (תודתי לד"ר יוני גארב, שהפנה אותי למקור זה). ראו גם הערתו של יאיר צורן, בספרו של ורבלובסקי (להלן, הערה 95), עמ' 252, הערה 24.

⁵² לאחרונה נכתב עליו חיבור מקיף: Isaac, Lawrence Fine, *Physician of the Soul, Healer of the Cosmos: Isaac Luria and His Kabbalistic Fellowship*, Stanford Ca. 2003.

⁵³ יהודה ליבס, 'מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י', **אשל באר שבע** ד (תשנ"ה), עמ' 208-209. והשוו לדיון של כץ לגבי ההבדל בין רמ"ק לאר"י ורח"ו: יעקב כץ, **הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 87-96.

⁵⁴ ראו: Lawrence Fine, 'The Study of Torah as a Rite of Theurgical Contemplation in Lurianic Kabbalah', *Approaches to Judaism in Medieval Times*, III (1988), pp. 29-40.

⁵⁵ ר' חיים ויטל, **שער המצות**, ירושלים תשכ"ב, פרשת ואתחנן, עמ' פ (גם למקור זה הפנה אותי י' גארב).

בישיבות הגליל בתקופה הזאת, קיבלה המשנה מעמד גם מבחינת סדר הלימוד.⁵⁶ המדובר היה לא רק בשינון המשניות אלא אף בלימוד עיוני,⁵⁷ וייתכן שהמסגרת הזאת גם עודדה העתקת פירושים למשנה. כתב יד של פירוש הרא"ש לזרעים וטהרות (אוקספורד 411) הועתק בישיבת צפת בשנת 1506,⁵⁸ וההגהות שבו משקפות לימוד אינטנסיבי שהעסיק מספר חכמים ותלמידיהם.⁵⁹

ישיבות אלה המשיכו את דרכן של ישיבות ספרד שלפני הגירוש.⁶⁰ דרך הלימוד בישיבות אלה מושכת תשומת לב מחקרית בשנים האחרונות, אבל לא הגענו עדיין להבנתה השלמה. לכן, למרות שלא מצאנו התייחסות מיוחדת ללימוד המשנה במסגרת הלימוד בספרד, אין זה רחוק להניח שאכן היתה קיימת התייחסות כזאת. כדוגמא ניתן להצביע על הנוהג הספרדי (שאמנם הלך ונחלש עם הזמן) להעתיק את כל המשנה בתחילת הפרק התלמודי, במקום לפזר אותה לאורך הפרק, בצמוד לדיון התלמודי.⁶¹

ידועים גם שרידים מעטים של מהדורת משנה ללא פירוש שנדפסה בספרד בסביבות השנה . היא נדפסה שבע שנים לפני שיהושע שונצינו הדפיס את המשנה עם פירוש הרמב"ם בנפולי.⁶²

אחד המאפיינים המובהקים של ישיבות המזרח היא הגהת חיבורים - בעיקר משנה ותלמוד.⁶³ שורשיו של מפעל זה, שאף האר"י נטל בו חלק, נעוצים אף הם בישיבות ספרד.⁶⁴ ראש המגיהים

⁵⁶ רונית מרוז, 'חבורת ר' משה בן מכיר ותקנותיה', **פעמים** 31 (תשמ"ז), עמ' 47-45; מרדכי ברויאר, **אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה**, ירושלים תשס"ד, עמ' 131 הערה 67. ראו עוד: משה חלמיש, **הקבלה - בתפילה, בהלכה ובמנהג**, רמת גן תש"ס, עמ' 607 הערה 60.

⁵⁷ מאיר בניהו, 'איגרת רבי משה ו' מכיר לקהלות תורכיה בעד ההסגר בעין זיתון', **אסופות** טו (תשס"ג), עמ' שב-שג. הוא מעיר כי 'דוקא לגבי המקרא והמשנה, ששימשו גם לקריאה ולגירסא בלא הבנה, הודגש שבמשמרות הישיבה צריך ללמד עם פירוש!' (הדגשה במקור).

⁵⁸ ראו: Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue), compiled under the direction of M. Beit-Arie, edited by R.A. May, Oxford 1994, p. 63. לזהותו של המעתיק ועל אביו שלמד בישיבת לאון בספרד, ראו: מאיר בניהו, 'דרושיו שלרבי יוסף בן מאיר גארסון: מקור נכבד לתולדות גירוש ספרד ונפוצות המגורשים בממלכה התורכית', **מיכאל** ז (תשמ"ב), עמ' צט-קב.

⁵⁹ אברהם מאיר ועקנין, 'על פירוש הרא"ש לזרעים וטהרות', **צפונות** ב, ב (תש"ן), עמ' עד-עח.
⁶⁰ חיים בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה', **צפונות** יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' לט: 'ישיבות שייסדו חכמי המגורשים במקומות התיישבותם מתכונת אחת להן, ישיבות במצרים ובצפת לא נבדלו מבתי המדרש בשאלוניקי וקושטא'. על מקומה של הקבלה בישיבות קסטיליה שלפני הגירוש, ראו המקורות שציין בועז הוס, 'על מעמד הקבלה בספרד לאחר פרעות קנ"א: "ספר פוקח עוריים"', **פעמים** 56 (תשנ"ג), עמ' 20, הערה 3.

⁶¹ חיים זלמן דימיטרובסקי, **שרידי בבלי**, א: מבוא ביבליוגרפי היסטורי, נויארק תשל"ט, עמ' 48-61.
⁶² אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1280; פרץ תשבי, 'האינקונבולים העבריים בישראל', **קרית ספר** נט (תשמ"ד), עמ' 952, מספר 48. זוסמן, המשנה, עמ' 244, הערה 108 כתב כי 'מצויים בידי קטעים נוספים'.

⁶³ ראו: מאיר בניהו, 'הגהותיהם שלרבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס-הרב שלהם', **אסופות** א (תשמ"ז), עמ' מז-קד.
⁶⁴ בנטוב, שיטת לימוד התלמוד, עמ' סט-עא.

הוא כמובן ר' בצלאל אשכנזי (1520?-1593?), אשר דרך הלימוד שלו היתה מיוסדת על העיון הספרדי,⁶⁵ והוא היה רבו של האר"י.⁶⁶

כיוון השפעה נוסף שיש לקחת אותו בחשבון הוא מן הסביבה הנוכרית. בדומה למקובלים אחרים שקדמו לו, קבלתו של ר' משה קורדובירו ייתכן שהושפעה מן המיסטיקה הצופית.⁶⁷ אצל האר"י, לעומת זאת, ניתן למצוא קווי דמיון מובהקים לרנסנס האיטלקי.⁶⁸ האמונה שטקסטים עתיקים יכולים להוות, באמצעות הטכסים המתאימים, מפתח לידע נסתר וכח מאגי היתה רווחת בתקופת הרנסנס.⁶⁹ יותר מכך. לאור הדוגמאות שיידונו מיד, חשובה השאיפה הרנסנסית להתייחד עם העולם העתיק - עד כדי דו-שיח פה אל פה עם דמויותיו.⁷⁰

במאה הטי"ו לא נכתב אף פירוש עצמאי למשנה.⁷¹ יוצאים מכלל זה הם פירושים שנכתבו בכל התקופות למסכת אבות.⁷² פירושים אלה נכללים מבחינת המניעים לכתיבתם בגדר ספרי הדרוש.⁷³

⁶⁵ על שנות חייו של רבי"א, ראו: שלמה טולידאנו, **רבי בצלאל אשכנזי: האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ב, עמ' 8, 22. על דרך הלימוד שלו, ראו: שם, עמ' 321-352.

⁶⁶ מאיר בנייה, 'כתב-יד פירושי סוגיות בתלמוד בבלי מבית מדרשו של האר"י במצרים?', **ספר היובל לרבי חנוך אלבק**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 71-80; Gershom Scholem, *Kabbalah*, New York 1978, p. 420.

⁶⁷ יוני גארב, 'מגייה ומיסטיקה: בין צפון אפריקה לארץ ישראל', **פעמים** 85 (תש"ס), עמ' 112-130.

⁶⁸ יהודה ליבס, "זוהר וארוס", **אלפיים** 9 (1994), עמ' 115. וקצת ביתר הרחבה, ובנוגע לזוהר ולאר"י כאחד- יהודה ליבס, "הזוהר כרנסנס", **דעת** 46 (תשס"א), עמ' 11-5. להשפעות של הסכולסטיקה האירופאית בצפת במאה ה-16, ראו: Daniel Boyarin, *Moslem, Christian, and Jewish Cultural Interaction in Sefardic Talmudic*, Interpretation, Review of Rabbinic Judaism 5 (2002), pp. 12-16. כמובן, אין להסתפק בקישור הזה, שכן מקובל כדוגמת ר' יוחנן אלימאנו, שהיה דמות רנסנסית מובהקת, לא נתן מקום מיוחד למשנה אפילו במסגרת סדר הלימוד המפורט שכתב. אלא שאלימאנו לא הושפע כמעט מן הזוהר. משה אידל, 'סדר הלימוד' של ר' יוחנן אלימאנו, **תרביץ** מח (תשל"ט), עמ' 303-331. בעמ' 315 כתב אידל: "תיאור זה (מספר חי עולמים), המבוסס על העובדה כי בגיל שלוש-עשרה חייב הילד לקיים מצוות, כולל גם לימוד משנה, בניגוד למה שנאמר בסדר הלימוד על תקופת הלימודים, שם נכלל לימוד המשנה רק בשלב השני של הלימודים, אחרי גיל שלוש-עשרה". בכל מקרה, לימוד המשנה שייך רק לשלבים הראשונים של החינוך, ולא ללימוד המתקדם. ראו עליו לאחרונה: Klaus Herrmann, 'The Reception of Hekhalot Literature in Yohanan Alemanno's Autograph MS Paris 849', *Studies in Jewish Manuscripts*, Joseph Dan and Klaus Herrmann (eds.), Tübingen 1999, pp. 19-35; Moshe Idel, 'Encounters Between Spanish and Italian Kabbalists in the Generation of the Expulsion', *Crisis and Creativity in the Sephardic World*, Benjamin R. Gampel (ed.), New York 1997, p. 210.

⁶⁹ ראו: Christopher S. Celenza, 'The Search for Ancient Wisdom in Early Modern Europe: Reuchlin and the Late Ancient Esoteric Paradigm', *The Journal of Religious History* 25, 2 (2001), pp. 129-130.

⁷⁰ ראו: Kenneth Gouwens, 'Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the "Cognitive Turn"', *The American Historical Review*, 103 (1998), pp. 55-82.

⁷¹ על יוצא מן הכלל אפשרי בודד, ראו: יוסף אביב"י, 'ביאור על המשנה מן המאה הטי"ו', **עלון לחובבי הספר** 6 (תשנ"א), עמ' 3-1.

⁷² ראו עליהם באופן כללי: זאב גריס, 'ר' ישראל בן שבתאי מקוזניץ ופירושיו למסכת אבות', **צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין**, רחל אליאור, ישראל ברטל וחנא שמרוק (עורכים), ירושלים תשנ"ד, עמ' 163-164. [נחם אילן, "רדיפת האמת" ו"דרך לרבים": עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 35-45. תודתי לד"ר יהודה גלינסקי על ההפניה] על "הצפה גדולה של השוק בפירושים על מסכת אבות" במאה השש-עשרה, ראו הכהן, התלמוד הירושלמי (לעיל, הערה 39), עמ' 150, ליד הערה 45.

⁷³ יוסף הקר, 'הפעילות האנטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', **תרביץ** נג (תשמ"ד), עמ' 584.

במאה השש-עשרה החל המצב להשתנות. פירושו של ר' עובדיה מברטנורא (שחי במאה ה-15) הודפס בונציה ש"ת.⁷⁴ בשס"ט הודפס שם פירושו של ר' יצחק גבאי, מלא כף נחת.⁷⁵ ר' יום טוב ליפמן הלר הוציא לאור את 'תוספות יום טוב' בפראג שע"ו.⁷⁶ פירוש עץ חיים, ספרו של ר' יעקב בן שמואל חגיז (1620, פאס?-1674, קושטא),⁷⁷ הודפס בוירונה ת"י.⁷⁸ מכאן ואילך הלכו והתוספו פירושים והדפסות. במאה ה-17 המשנה אף משכה את תשומת ליבם של נוצרים,⁷⁹ שהאמינו שבאמצעותה ניתן להגיע לליבותיהם של יהודים.⁸⁰

סוג מיוחד של פירושים למשנה הם אלה שהתחברו בידי מקובלים. ניתן למנות לפחות שלוש דוגמאות- ר' יהוסף אשכנזי, ר' אברהם אזולאי ור' משה זכות.

על ר' יהוסף אשכנזי ידוע מעט מאד. הוא הגיע לצפת מאירופה, לאחר שהסתכסך שם עם גורמים שתמכו בלימוד פילוסופיה. בצפת הוא התמסר ללימוד משנה, שינונה בעל פה וההדרתה על פי כתבי יד. כתביו לא הגיעו אלינו באופן ישיר, אלא רק מתוך ציטוטים של חכמים כדוגמת ר' שלמה עדני.⁸¹ למרות מגעיו עם האר"י בצפת, עולמו הקבלי והתרבותי היה ככל הנראה אשכנזי ברובו, ומסתבר שהוא היה דמות חריגה אפילו בנוף הצפתי.⁸²

⁷⁴ הדפסות חוזרות: ריוו דטרינטו ש"יט; סביונטה ומנטובה ש"יט-שכ"א (שתיהן יחד עם פירוש הרמב"ם); לובלין שני"ה; ונציה שס"ו. ראו עליו במאמריהם של אליאב שוחטמן, אריאל טואף, אלימלך הורוביץ וראובן בונפיל בפעמים 37 (תשמ"ט). [ישראל מ' תא-שמע, **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות אישים ושיטות**, חלק שני: 1200-1400, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ד, עמ' 248-249]

⁷⁵ הדפסות חוזרות בונציה: שע"ד (עם הגהות רי"א מודנה); שע"ז; שפ"ה; שפ"ח; ת. אמשטרדם ת"ג; קושטא ת"ד; קושטא ת"ט.

⁷⁶ מהדורה שנייה נדפסה בקראקא ת"ג.

⁷⁷ ראו עליו: Elisheva Carlebach, *The Pursuit of Heresy: Rabbi Moses Hagiz and the Sabbatian*. Controversies, New York 1990, pp. 19-36. על פירושו למשנה, ראו שם, עמ' 22.

⁷⁸ בימי נכדו של המחבר, הפירוש הוערך עד כדי כך שרצו להדפיס מהדורה של המשנה עם ארבעת הפירושים החשובים- רש"י, רע"ב, תוספות יום טוב ועץ חיים. ראו: מאיר בניהו, 'ספרים שחיברם ר' משה חגיז וספרים שהוציאם לאור', **עלי ספר** ה (תשל"ח), עמ' 104-115. אחת התוצאות של עיכוב זה בפרסום הספר היתה השתמרות הנוסח מפני הצנזורה. ראו: מיכאל ריזייק, 'מאנים שהם מינים או מינים שהם מאנים', **מחקרים בלשון ט** (תשס"ד), עמ' 226-227.

⁷⁹ עשר מסכתות בודדות של המשנה יצאו לאור עם תרגום לטיני במהלך המאה השבע עשרה: אמשטרדם 1629, סנהדרין; לייזן 1630, מידות; לונדון 1648, יומא; לייפציג 1661, שבת ועירובין; אלטדורף 1674, סוטה; גינבה 1675, שקלים; אלטדורף 1680, שקלים, סוכה, עבודה זרה ותמיד.

⁸⁰ ראו: R.H. Popkin and Ernestine G.E. van der Wall, 'Samuel Hartlib, John Wortington and John Durie on Adam Boreel's Latin Translation of the Mishna (1659-1661), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century*, J. van den Berg and Ernestine G. E. van der Wall (eds.), Dordrecht 1988, pp. 155-159.

⁸¹ יעקב נחום אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים תש"ס³, עמ' 1284-1285. [סיני ז (תשי"א), עמ' שיא-של]

⁸² גרשם שלום, 'ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי, **תרביץ** כח (תשי"ט), עמ' 89-59.

ר' אברהם בן מרדכי אזולאי (1570; פאס – 1644, חברון)⁸³ עבר כמה תהפוכות רעיוניות בחייו. בתחילה שקע בלימודי פילוסופיה. בשלב מסוים נחשף לחכמת הקבלה, והתעניין במיוחד בספר פרדס רימונים לרמ"ק. הוא עלה ארצה על מנת למצוא עוד כתבים של רמ"ק, ומשאלתו התגשמה. אך בארץ ישראל הוא מצא גם כתבים מחוגי האר"י, ואלה השפיעו עליו השפעה מכרעת.⁸⁴

עומק התמורה שגרמה חשיפה זו לאר"י מתברר מתוך פירושו של ר"א אזולאי לזוהר. את הפירוש הזה הוא חילק, על פי עדותו, לשלשה חלקים - אור הלבנה, אור החמה ואור הגנוז. החלק הראשון הוקדש לבירורי נוסח בספר הזוהר. אור החמה מבאר את "לשונות הזוהר הבלתי עמוקים", ואילו אור הגנוז הוא "מיוחד וגנוז ליחידי סגולה הנכנסים בפרדס דלאו כל מוחא ומוחא סביל דא". היחס בין שני החלקים האחרונים לא היה ברור עד לאחרונה, מפני ש'אור הגנוז' נחשב לאבוד. לפני כחמש עשרה שנה, פירסמה רונית מרוז מאמר קצר אודות כתב יד (New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 2155) המכיל, לדעתה, את ספר 'אור הגנוז'.⁸⁵ ניתוח הספר מגלה שהוא מהווה פירוש לזוהר בדרך קבלת האר"י. לעומת זאת, 'אור החמה', הספר אשר עוסק בעניינים "הבלתי עמוקים" בזוהר, משקף את קבלת הרמ"ק.⁸⁶

מתברר, אם כן, שיחסו של ר"א אזולאי לקבלת הרמ"ק לאחר חשיפתו לקבלת האר"י לא היתה אוהדת במיוחד.⁸⁷ הוא סבר שקבלת האר"י היא בלי ספק היותר נכונה ועמוקה. על רקע זה יש, לדעתי, להעריך את העובדה שבסוף ימיו הוא בחר לחבר פירוש למשנה.⁸⁸ שכן, כפי שראינו לעיל, היחס למשנה הוא אחד ההבדלים בין הרמ"ק לאר"י. בסוף ימיו, כאשר האמין שהאר"י מייצג לבדו את הקבלה העמוקה, הוא ראה חשיבות בחיבור פירוש למשנה. כל עוד החזיק בשיטת הרמ"ק, לא היה הדבר ראוי בעיניו.

⁸³ לגבי שנת לידתו, ראו: דב זלוטניק, 'אהבה בתענוגים: פירוש המשנה מאת הרב אברהם אזולאי, מסכת עדיות', **מקורות ומסורות** א, עורך: ח.ז. דימיטרובסקי, ניו יורק תשל"ח, עמ' 2-1. לשנת פטירתו: ישעיה תשבי, 'יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י', **ספונות** ט"ז (תש"ס), עמ' 191, הערה 3.

⁸⁴ לכל זה, ראו תשבי, יחסו של ר"א לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י, עמ' 191-203.

⁸⁵ כתבי יד נוספים נמנו אצל Pinchas Giller, *Reading the Zohar: The Sacred Text of the Kabbalah*, Oxford 2001, p. 185, n. 150.

⁸⁶ רונית מרוז, 'ספר "אור הגנוז" לרבי אברהם אזולאי', **קרית ספר** ס (תשמ"ה), עמ' 310-324.

⁸⁷ כפי שעולה ממאמרו של תשבי (לעיל, הערה 83).

⁸⁸ אברהם אזולאי, **ספר אהבה בתענוגים - פירוש על המשנה סדר נזיקין**, מהדורת אברהם יוסף חבצלת, ירושלים תשמ"ו, מבוא, עמ' 21.

כתב יד אוטוגרפי של פירושו של ר' אברהם אזולאי לסדר נזיקין נמצא עד היום ברשות משפחת המחבר. ב-1910 הודפס הפירוש למסכת אבות בירושלים. הפירוש לעדיות פורסם ב-1978,⁸⁹ וכל הסדר יצא לאור ב-1986.⁹⁰

ר' משה זכות (1610? , אמשטרדם-1697, מנטובה)⁹¹ היה מקובל איטלקי אשר הושפע עמוקות הן מקבלת האר"י והן מהסביבה האיטלקית הקדם-מודרנית שלו.⁹² פירושו למשנה 'קול הרמ"ז' נדפס באמשטרדם תע"ט. אין למצוא בפירוש זה דיונים או רמזים קבליים. למרות זאת, בחירת הנושא, והמסורת עליו שידע את המשנה בעל פה, רומזת לעניין מיסטי. בדומה לר' יוסף קארו, גם לרמ"ז היה מגיד שנהג להתגלות אליו. סביר שאף הוא ראה בלימוד המשנה הכנה לגילויים אלה.⁹³

לסיכום, נדמה ששורשי ההתעניינות החדשה במשנה נעוצים בעיון הספרדי, שהתפתח בישיבות קסטיליה בטרם הגירוש, ולאחריו עבר לקהילות המזרח ולאחרי ישראל. בארץ ישראל במאה ה-16 - תקופה תוססת הן מבחינת מחשבת הקבלה והן מבחינת מחשבת ההלכה⁹⁴ - התעניינות זו צברה תאוצה. זאת הייתה תקופה של רנסנס, הן מבחינת התרבות הכללית והן מבחינת חיי הרוח היהודיים. התחדשות זו הגיעה לשיאה במאה השבע עשרה, כאשר היא הולידה שורה של פירושים ומהדורות למשנה.

פרק א: ר' יוסף קארו

קורות המגיד של מרן כבר ידועות, ונביא כאן רק את עיקרי הדברים הנוגעים לענייננו. על ר' יוסף קארו (1488, ספרד-1575, צפת)⁹⁵ סיפרו:⁹⁶

בכל פעם ופעם שהיה חוזר על המשניות בע"פ נתגלה עליו המגיד. והיו כמה בני

אדם שומעים את קולו דרך הדלת והחורים, שהיה אומר "שלום עליך ר' יוסף

⁸⁹זלוטניק, עדיות, עמ' 29-30.

⁹⁰ראו הערה 88.

⁹¹יעקב לאטס, ר' משה זכות - חייו ופעילותו, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 5-6, 18.

⁹²ראובן בונפיל, 'רבנים, ישועים וחידות: עיון ראשון בעולמו התרבותי של ר' משה זכות', איטליה יג-טו (תשס"א), עמ' קסט-קפט; Roni Weinstein, 'Kabbalah and Jewish Exorcism in Seventeenth-Century Italian Jewish Communities: The Case of Rabbi Moses Zacuto', Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present, Matt Goldish (ed.), Detroit 2003, pp. 237-256. [ראו עכשיו: פעמים 96 (תשס"ג), שהוקדש ברובו לרמ"ז]

⁹³לאטס, ר' משה זכות, עמ' 109-111, 152-153.

⁹⁴ראו: שלמה זלמן הבלין, 'רבי יחיאל אשכנזי: חכם אשכנזי בארצות האסלאם', שלם ז (תשס"ב), עמ' 71-131.

⁹⁵ר"י צבי ורבלובסקי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 92-93.

⁹⁶כך מספר שלומיל דרזניץ, על פי ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, עמ' 29-30.

קארו, אני הוא המשנה שלמדתי. יצאתי לאלפך בינה...” וכל הדברים שגילה לו

העלה אותם על ספר וקרא אותו “ספר המגיד”.

אם כן, המגיד מזהה עצמו בתור המשנה (בלשון זכר?),⁹⁷ וזאת משום שר' יוסף קארו זכה להתגלות על סמך לימוד המשנה.

את הלימוד הזה ואת תוצאותיו מתאר מרן בעצמו:⁹⁸

ושניתי משניות בתחילת הלילה וישנתי עד אור היום והקצתי. והשמש זרח על הארץ ונצטערתי מאד באמרי איך לא קמתי בעוד לילה כדי שיבוא אלי הדיבור כמנהג? ועכ"ז התחלתי לגרוס משניות וקריתי ה' פסוקים. ובעודי קורא במשניות, קול דופק בתוך פי מנגן מאליו, והתחיל ואמר...

כמו בתיאור הראשון, הלימוד כאן הוא בעל פה.⁹⁹ הוא מתמקד בהספק, ואין הקפדה על המסכת הנלמדת. בהתאם לכך, גם הדמות המתגלה היא של המשנה באופן כללי, ולא התגלות המיוחדת לחומר שנלמד. מסתבר שהבחירה במשנה כאמצעי להתגלות היתה אצל ר' יוסף קארו מנותקת מן התוכן שלה, והסתמכה על מעמדה של המשנה במערכת הקבלית שלו.

פרק ב: ר' חיים ויטל

טכניקה אחרת להתגלות נמצאת אצל ר' חיים ויטל. בחלק ד' מספרו “שערי קדושה” – אשר נשמט מן הדפוס אבל נמצא בכתבי יד – הוא כותב:¹⁰⁰

התבודד בבית יחידי כנ"ל ותתעטף בטלית ותשב ותעצים עיניך ותתפשט מן החומר, כאלו יצאה נפשך מן גופך והיא עולה לרקיע. ואחר ההתפשטות תקרא משנה אחת – איזו שתראה – פעמים רבות תכופות זו לזו [במהירות גדול ככל אשר תוכל בשפה ברורה היטב

⁹⁷ראו ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, עמ' 250.

⁹⁸יחיאל אברהם בר לב (מהדיר), **ספר מגיד מישרים**, פתח תקוה תש"ן, עמ' 8; ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, עמ' 242. ⁹⁹על משמעותו של הפועל גרס, ראו: Michael Sokoloff, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic & Geonic Periods, Ramat Gan 2002, p. 303; ירחמיאל ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', **מחקרי תלמוד** א (תש"ן), עמ' 291. [ראו עוד: עוזיאל פוקס, **מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 123-124]

¹⁰⁰פורסם על פי כתב יד London, BL Add. 19788 אצל: Lawrence Fine, “Recitation of Mishnah as a Vehicle for Mystical Inspiration: A Contemplative Technique Taught by Hayyim Vital”, *Revue des Études Juives* CXLI (1982), pp. 183-199

בלא דילוג תיבה אחת].¹⁰¹ ותכוין להדביק נפשך בנפש התנא הנ' במשנה ההיא. וזה מה שתכוין¹⁰² - שפיך הוא כלי המוציא אותיות לשון המשנה ההיא. והקול שאתה מוציא מתוך כלי הפה הוא ניצוצי נפשך הפנימית שיוצאים וקוראים המשנה ההיא. ונעשית מרכבה לשיתלבש בתוכה נפש התנא בעל המשנה ההיא ותתלבש נפשו תוך נפשך. וכאשר תהיה נלאה בקוראך לשון המשנה - אם תהיה ראוי לכך - אפשר שישרה בפיך נפש התנא ההוא, ויתלבש עמו בעודך קורא המשנה. ואז בעודך קורא המשנה, ידבר הוא בפיך ויתן לך שלום. וכל זה שתחשוב¹⁰³ אז במחשבתך לשאול ממנו הוא ישיב לך וידבר עם פיך ואזנך שומעות דבריו. ואין אתה המדבר מעצמך אלא הוא המדבר. וזהו (שמואל ב כג, ב) רוח ה' דבר בי ומלתו על לשוני.

את השלב ההתחלתי של הטכניקה ניתן למצוא אצל מקובלים קודמים.¹⁰⁴ אבל המשכה אינו מצוי. השימוש במשנה כמפתח לידע נסתר מושפע אולי מר' יוסף קארו. אולם השימוש הספציפי הזה - חזרה מאנטרית על אותה משנה - הוא כנראה פיתוח מיוחד של רח"ו.

מלבד הטכניקה עצמה, המיוחד בתיאור הזה הוא מוקדה של ההתבודדות. היא איננה מכוונת כלפי "המשנה" כישות עצמאית, אלא לתנא הספציפי המוזכר במשנה. יתכן שיש לקשור חידוש זה לעניין המיוחד של רח"ו בגלגולי נשמות, ובזהות הספציפית של נשמתו הוא.¹⁰⁵ כך עולה מתוך הסיפורים ב"ספר החזיונות" הבאים בעקבות התבודדות במשנה.

וכך אנו קוראים במסמך הייחודי הזה:¹⁰⁶

של"א. ראש חדש אייר. בעת המנחה נתבודדתי ע"י קריאת המשנה ג' פעמים, כנודע אצל. ונתכונתי במחשבתי לשאול מי היה גלגולי קודם אלי. וארדם וארא מורי ז"ל... ואיקץ. וחזרתי לקרא המשנה ונתנמנמתי. ואשמע קול גדול ממש קורא "חיים, חיים". ואירא ואיקץ, ואחשוב בלבי כי מורי ז"ל הוא רבן גמליאל...

¹⁰¹ על פי הנוסח שהתפרסם בתוך: **כתבים חדשים מרבינו חיים ויטאל זלה"ה**, מהדורת מכון אהבת שלום, ירושלים תשנ"ח, שערי קדושה, עמ' ו (= כתב יד מוסקבה גינצבורג 691, דף 52-ב51א).

¹⁰² במהדי אהבת שלום: וזה על ידי שתכוין.

¹⁰³ במהדי אהבת שלום: וכל אשר תחשוב.

¹⁰⁴ ראו קטע מתוך "סולם העליה" לר' יהודה אלבוטיני אצל: יוני גארב, 'טכניקות טראנס בקבלת ירושלים', **פעמים** 70 (תשנ"ז), עמ' 49. שם, עמ' 54-50, דן גארב במקורות האפשריים לטכניקה בצופיות ואצל ר' אברהם אבולעפיה.

¹⁰⁵ על היסוד הנשמתי האישי, שהוא מרכזי בתודעת האר"י ורח"ו, ראו: יהודה ליבס, 'תריץ אורזילין דאילתא':

דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו, **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** י (תשנ"ב), עמ' 169-113.

¹⁰⁶ רבי חיים ויטאל, **ספר החזיונות**, מהד' אהרן זאב אשכולי, ירושלים תשי"ד, עמ' נד-נה. ראו אודות הספר: יוסף חיות, 'דרך לא מקובלת? מיסטיקאיות יהודיות באספקלריה של "ספר החזיונות" לר' חיים ויטאל', **ציון** סז (תשס"ב), עמ' 141.

ושוב:

יום שבת כ"ה לאייר... ובעת המנחה נתבודדתי על ידי המשנה כנ"ל. ואשאל במחשבתי אם אני מגולגל מן רבינו הקדוש. וארא למורי... ואיקץ מאותה תרדמה של ההתבודדות, כי לא הייתי ישן ממש.

כ"ז לאייר. נתבודדתי כנ"ל. ואשאל במחשבתי אם נפש רבי אלעזר בן ערך המתעברת בי, אם עדיין היא מתעברת בי. ונדבקתי נפשי בנפשו על ידי קריאת המשנה של "רבי אלעזר בן ערך אומר הוי שקוד ללמוד תורה וכו' " (אבות ב, יד)¹⁰⁷

אנו רואים שהמשנה שימשה עבורו לא רק כמפתח לסודות וגילויים, אלא קו תקשורת עם הדמויות הספרותיות שבתוכה. בשונה מקודמו, גם כאשר היא משמשת אצלו כלי להשגת גילויים, המשנה ממשיכה לעמוד כקורפוס ספרותי עם תוכן ספציפי.

¹⁰⁷ בנוסחים שלפנינו, התנא נקרא ר' אלעזר או ר' אליעזר [ראו: שמעון שרביט, **מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים**, ירושלים תשס"ד, עמ' 106]. ראו הערת ח' אלבק על אתר. וצ"ע.

חלק ג: משניות לעילוי נשמות המתים

מבוא: טכסי מיתה בראשית העת החדשה

במאה השבע-עשרה, העולם המערבי היה זקוק לטקסים. צורך זה היה עז במיוחד ביחס למוות, שהפחד ממנו צבר מימדים גדולים במיוחד. אף החברה היהודית באירופה הרגישה בצורך הזה, ויצרה לעצמה מערכת חדשה של טקסים. מערכת זו התוותה את דרכי ההתנהגות הדרושים במגוון של מצבים, שיקפה את הערכים שהחברה רצתה לעגן וחשפה את הפחדים מהם ביקשה להסתתר.¹⁰⁸

הדחף הראשוני לסדרי מיתה יהודיים בא מתוך איגודי החברא קדישא, אשר קמו באיטליה בראשית העת החדשה.¹⁰⁹ חברת גמילות חסדים האשכנזית בונציה פנתה לרב יהודה אריה ממודינה (1571 – 1648) בבקשה שיסדיר את דרכי הטיפול בחולים, בגוססים ובמתים. הוא חיבר למענם חוברת בשם "צרי לנפש ומרפא לעצם", שהודפס בעיר בשנת 1619. הספר הזה ביקש למנוע מצב של בהלה בשעת מיתה, אשר עלולה לטשטש את חשיבות המעמד. האדם הנוטה למות חייב לנצל את הזמן שנשאר לו על מנת לחזור בתשובה, ובכדי לסדר את ענייניו הכספיים והמשפחתיים. טכס מיתה ראוי לשמו יזכיר לכל הנוכחים לפני מי הם עתידים ליתן דין וחשבון, ובד בבד ינתב את רגשות הפחד לכיוונים חיוביים.¹¹⁰

הסוגה הזאת של ספרי מיתה צברה פופולריות עם פרסום חיבורו של ר' אהרן ברכיה ממודינה, בן-אחיו של ר"א ממודינה. "מעבר יבק" (מנטובה שפ"ו) גרר אחריו שובל של קיצורים ועיבודים, ועד היום הוא נחשב חיבור חשוב בתחום ספרי המיתה.¹¹¹

¹⁰⁸ראו: Avriel Bar-Levav, 'Ritualisation of Jewish Life and Death in the Early Modern Period', Leo Baeck Institute Yearbook 47 (2002), pp. 69-82

¹⁰⁹אודות ספרונים מוקדמים יותר, ראו: אבריאל בר-לבב, 'ספרי חולים ומתים בספרות ההנהגות', **מרומי לירושלים: ספר זיכרון לי"ב סרמוניטה (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יד) תשנ"ח**, עמ' 343-345.

¹¹⁰ראו: Avriel Bar-Levav, 'Leon Modena and the Invention of the Jewish Death Tradition', *The Lion Shall Roar: Leon Modena and his World*, David Malkiel (ed.), Jerusalem 2002, pp. 85-101

¹¹¹אבריאל בר-לבב, 'רבי אהרן ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ אבות המחברים ספרי חולים ומתים', **אסופות ט (תשנ"ח)**, עמ' קפט-קצו. הספר נדפס לאחרונה "במהדורה דווקנית ומתוקנת על פי דפוסים ראשונים בתוספת מקורות וצינונים ומפתחות מפורטים" – הוצאת אהבת שלום, ירושלים תשנ"ו.

דמות ייחודית אשר הקדישה תשומת לב מרובה לנושא של דרך המוות היא ר' נפתלי הכהן כ"ץ (1650?, סטפן – 1719, ליד קושטא).¹¹² בצוואתו המפורטת להפליא הוא ציין את סדרי הלימוד אשר ביקש שיקיימו לאחר מותו. הסדר מתייחס לתפילות קבועות, אמירת תהלים, לימוד זוהר, תלמוד בבלי מסכת ברכות, ספר החידושים שלו עצמו – ולימוד משנה. במשך החודש הראשון לפטירתו הוא ביקש ללמוד ארבעה פרקי משנה ליום, על סדר הש"ס. לאחר יום השלושים, ירדה הדרישה לשני פרקים – אחד בבוקר ואחד בערב – עד אשר יסיימו את לימוד המשנה כולה.¹¹³

בנוגע ללימוד המשנה, ר' נפתלי הדגיש את הרעיון שמשנה היא אותיות "נשמה". קישור זה נמצא לראשונה אצל האר"י, כפי שראינו במובאה לעיל משער המצוות.¹¹⁴ כבר קודם לכן הוזכר לימוד המשנה בספרות המיתה, אך ללא עיגון בלימוד טכסי.¹¹⁵ עד כמה שידוע, ר' נפתלי כ"ץ הוא הראשון שהשתמש במשנה לעיצוב טכס סביב המוות.¹¹⁶ הנהגותיו של ר' נפתלי היו בעלות השפעה במהלך הדורות, במיוחד בין החסידים.¹¹⁷

פרק א: מקואות פרק ז

הראשון שעיצב טכס המנצל משניות ספציפיות במסגרת של אזכרת מתים הוא אדמו"ר חסידי מן המאה התשע-עשרה. יש בכך כדי להפתיע, לאור הדברים שהקדמנו על ההתפתחויות של המאה השבע-עשרה. מדוע טכס זה התמהמה עד המאה התשע-עשרה? על כך אין בידי לענות. אך נדמה לי שהכרת מקצת דמותו של האדמו"ר הזה תבהיר מדוע הוא – דמות שחיה במאה התשע-עשרה – ביטא ערכים שהתפתחו במאה השש-עשרה והשבע-עשרה.

¹¹²ראו בר-לב (לעיל, הערה 111), עמ' קצח-רלד.

¹¹³שם, עמ' רלא-רלב; Avriel Bar-Levav, 'Ritualizing Death and Dying: The Ethical Will of Naphtali Ha-Kohen Katz', *Judaism in Practice from the Middle Ages through the Early Modern Period*, Lawrence Fine (ed.), Princeton 2001, p. 166

¹¹⁴ראו גם מובאה מר' יעקב חיים צמח אצל ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, עמ' 253. ובאופן כללי - Sylvie Anne Goldberg, *Crossing the Jabbock: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth- through Nineteenth-Century Prague* (trans. Carol Cosman), Berkeley 1996, p. 90: "Among the noteworthy innovations in the domain of death rituals and customs established under the influence of Lurianic Kabbalah is the popular practice of studying the Mishnah in the house where the seven days of mourning, or shiva, are being observed in memory of the deceased; this is done because the letters of the word Mishnah form the anagram of neshamah."

¹¹⁵אהרן ברכיה ממודינא, **מעבר יבק**, פרק כט (מהד' אהבת שלום, עמ' רצו-רצז).

¹¹⁶אבריאל בר-לב, התכתבות אישית, יוני 2003. אביע כאן את תודתי הכנה על עזרתו של ד"ר בר-לב.

¹¹⁷פינחס הכהן פלאי, 'רבי נפתלי הכהן כ"ץ ממבשרי תנועת החסידות', **סיני** לט (תשט"ז), עמ' רנו.

ר' יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, האדמו"ר מקומרנא (1806, סאמבור – 1874, קומרנא)¹¹⁸ היה ממשיד דרכו של דודו, ר' צבי הירש מזידיטשוב. רצ"ה כבר זכה לתשומת לב מחקרית בשל השילוב הייחודי שלו בין חסידות לקבלה לוריאנית. אמנם, החסידות כולה נשענת על קבלת האר"י. אולם אדמו"ר זה חזר אל מקורות הקבלה הזאת, החיה רעיונות שלא באו לידי ביטוי עד ימיו, ויצר חסידות רדיקלית.¹¹⁹ עד כדי כך הגיעו הדברים שר' יצחק אייזיק כתב אודות דודו "נשמתו היתה משורש הרח"ו (=ר' חיים ויטל)".¹²⁰

רי"א מקומרנא מהווה פן של המודל המיסטי-מאגי בחסידות – אבל זהו פן הייחודי לו.¹²¹ בדומה לר' חיים ויטל, הוא ניהל מעקב אחר התגלויות שהיו לו במהלך השנים.¹²² התגלויות אלה הוכנסו גם לתוך פירושו לזוהר, "זוהר חיי".¹²³ בספרו ההלכתי "שלחן טהור" אף הושם דגש על הנהגות לוריאניות.¹²⁴ הוא גם נחשב לדמות המשיחית הראשונה שניצלה את התיארוגיה הלוריאנית.¹²⁵

אולם, לאישיותו התורנית של הרב ספרין היה גם צד נוסף. בנו העיד עליו שבנגלה, ההשפעה העיקרית עליו היתה זו של הרמב"ם.¹²⁶ הוא ניחן בחוש ביקורת בריא, לו נתן דרוור לא רק בכתובתו ההלכתית¹²⁷ אלא גם בזו הקבלית.¹²⁸

¹¹⁸ יצחק אלפסי (עורך), **אנציקלופדיה לחסידות- אישים**, אות י, ירושלים תשס"א, עמ' שצג.
¹¹⁹ דב שוורץ, ר' צבי הירש מזידיטשוב – בין קבלה לחסידות, **סיני** קב (תשמ"ח), עמ' רמא-רנא; רעיה הרן, 'עולם הפוך: תפיסת העולם הרדיקלית בהגותו של ר' צבי הירש מזידיטשוב', **תרביץ** עא (תשס"ב), עמ' 537-564.
¹²⁰ מגילת סתרים (ראו להלן, הערה 122), עמ' ט. על זיקתו לקבלת האר"י ראו עוד: חיים יהודה ברל, **ר' יצחק אייזיק מקומרנא**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 33-34; חלמיש, הקבלה בתפילה (לעיל, הערה 56), עמ' 143, הערה 153. על כך שהיתה חריגה מן הנורמה: זאב גריס, **הספר כסוכן תרבות**, תל אביב תשס"ב, עמ' 86.
¹²¹ משה אידל, **החסידות: בין אקסטוזה למיסטיקה**, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 236. על המודל הזה ראו שם, עמ' 187-261.
¹²² קטע ממנו, מן השנים תר"ה-תר"ז, פורסם על פי כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 8⁰331, אצל: גרשום שלום, **כתבי-יד בקבלה**, ירושלים תר"ץ, עמ' 243-247. ראו תיאור כתב היד שם, עמ' 173-174. הספר כולו התפרסם (על פי כתב יד ואחד נוסף, שנמצא בידי חסידי קומרנא): נפתלי בן-מנחם (מהדיר), **מגילת סתרים**, ירושלים תש"ד.
¹²³ משה אידל, **קבלה: היבטים חדשים**, ירושלים ותל-אביב תשנ"ג, עמ' 103; גילר (לעיל, הערה 85), עמ' 11.
¹²⁴ זאב גריס, **ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל בעל שם-טוב**, ירושלים תש"ן, עמ' 125, הערה 82. הספר פורסם בתל-אביב, תשכ"ג. ראו עליו (המאמר נכתב טרם פרסומו של הספר): נפתלי בן-מנחם, 'שלחן טהור' של ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין זצ"ל מקומרנא, **ספר הבעש"ט**, ירושלים תש"ך, עמ' רכב-רמ.
¹²⁵ **דברי אידל**: "R. Yitzhaq Aizik may well be the first Messiah who resorted to the model of Lurianic theurgy". ראו: Moshe Idel, **Messianic Mystics**, New Haven 1998, pp. 244-247.
¹²⁶ מגילת סתרים, עמ' עג, מתוך הקדמת בנו לזוהר חי.
¹²⁷ משה עסיס, 'להגהות הגר"א על מסכת שקלים', **תרביץ** נג (תשמ"ד), עמ' 97-98. המדובר שם בביקורתו של רי"א על הגר"א במסגרת פירושו לירושלמי שקלים, פני זקן (נדפס לראשונה לבוב תר"א). על פסיקה הלכתית אחת שלו, ראו: דניאל שפרבר, **מנהגי ישראל: מקורות ותולדות**, חלק ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' רצ-רצא. ראו גם להלן, הערה 134.
¹²⁸ כך העיר עמוס גולדרייך, 'בירורים בראייתו העצמית של בעל תיקוני הזוהר', **משואות** (לעיל, הערה 43), עמ' 481, הערה 87.

בין יתר ספריו הרבים, חיבר ר' יצחק אייזיק פירוש רחב היקף למשנה כולה. הספר מביא את התוספתא בצמוד למשנה, ולכל אחת מהן פירוש. הפירוש לתוספתא קרוי "פני זקן" והפירוש למשנה, "מעשה ארג". נוסף לצידו אף קיצור של פרשני המשנה הקודמים בשם "עצי עדן". הספר פורסם¹²⁹ בידי בנו של האדמו"ר, בבית הדפוס של לוריא ושפּרלינג בלבוב תרכ"א¹³⁰. בשער הספר נאמר שמטרתו "אשר בקל יוכל כל אדם לחזור ח"י פרקי משנה בכל יום".

במסגרת פירוש "מעשה ארג" למסכת מקואות, בסוף פרק ז, האדמו"ר כתב כך:¹³¹

קבלנו מרבתינו שקבלו מרבן ורבן מאליהו ז"ל שבפרק זה מעלין הנשמה של הנפטר למקומה ולכן כל אחד ילמוד בו לתקן נשמת אביו ואמו וקרוביו ואוהביו בי"צ וכיוצא. ור"ת של שלשה משניות הראשונות אי"ה יש אלו הדיח, ור"ת של ארבעה משניות אחרונות נשמה נפל שלשה מקוה הטביל.

ויכון בלימוד המשניות אלו להעלות הנשמה למזל עליון הנקרא אי"ה ויכון ליחוד הכתפין, יחוד הזכירי להעלו' הנשמי' ממקום החשך למקום האור והזכירי אי"ה. ויכון וד הי יוד הה יוד הה יוד הי בגימטרי' ק"ל שני פי' אדני בתרין כתפין יוד פי' הי יוד פי' ה"ה עולה כתף והוא כתף הימני יוד פי' הה יוד פי' הי עולה כתף שמאלי ונקודתיה' וְנִוְדָהְהִיָּה קמץ ותשעה פתחין וְנִוְדָהְהִיָּה? שבעה קמץ וגי' פתח. ועולין קלע בס' קלעי' לכתף. ועולין מאתים כמנין יוד פי' ה"ה ואלו הם מאתים לנוטרים את פרוי ר"ת אלף ב"פ כתף ושורשין אלף ומאתים בסוד אל אלהי אלהים אלף אלף למד אלף למד הה אלף למד הה יוד אלף למד הה יוד מם שהן אלף אלפין דמשמין לנהר דינור. ויכוין בשם זה לכבות אש של גיהנם מן הנשמה. וסוד איה יודין ההין אלפין. ויכוין בשם יוד הי ואו הה שם איה היא בעינים.

ואח"כ יתחיל ללמוד. וכשיאמר "יש מעלין", יכוין להעלות הנשמה למקומה בסוד ש"י עלמין דתחות כורסייא. והוא עצמו- יש מעלין, ש"י עלמין. וכשיאמר "השל"ג", יכוין למתק כל דינין מקיפין ושיתהפכו כל עונת לשלג. וישמע חכם ויוסיף לקח. וכשיאמר "אלו פוסלין", יכוון להסיר כל הבגדים צואים מהנשמה. וכשיאמר "הדיח", יכוין לטבול הנשמה במים חיים ולהדיח כתמיה מכל וכל. וכשיאמר "נפל", יכוין שהוא שם מע"ב

¹²⁹ דף אחד מטייטה של הפירוש למסכת פאה נשתמר בכתב יד: ספריית אדמו"ר מסטולין קרלין, הרב שוחט 127 (ס' 46298).

¹³⁰ אודות בית הדפוס הזה, ראו: יצחק יודלוב, **דגלי מדפיסים**, ירושלים תשס"ב, עמ' 115-116. הספר נדפס שם שוב בתרכ"ב.

¹³¹ **משניות עם פירוש... מעשה ארג**, למברג תרכ"א, כרך ו, דף רכג ע"ב.

שמות פני"ל. ויפריש בכאן צדקה לשם הנפטר, ויאמר "פזר נתן לאביונים", ר"ת זה השם להעלות נשמת הנפטר מנפילתו על ידי הצדקה.¹³² וכשיאמר "שלשה", יכוין ביחוד נר"נ התקשרות נפש בנפש, רוח ברוח, נשמה בנשמה על ידי שלשה יחודים – הויה אהיה הויה אלהים הוי האדני. וישלבם, עיין ביחוד חטם ופה. ויכוין שלשה עולה מספר נר שכינה יחוד הנ"ל, ויכוין להעלות הנשמה לפני השכינה. וכשיאמר "מקוה", יכוין שם אלף הה יוד הה יסוד דאמא, ששם צרור החיים להעלות הנשמה למקומה למיין נקבין לשכינה. וכשיאמר "הטביל", יכוין יוד הא ואו אהוה שם שמחין בו עצמות, ועצמותיך יחליץ אמן כי"ר. ועל אביו ואמו ילמוד זה הפרק בכל מו"ש אחר הבדלה, ובכל יום כל י"ב חודש, וביאר צייט, ובע"ש קודם מנחה לעת הצורך, להחיות נפש כל חי אמן כי"ר.

פיסקה קצרה זו עמוסה רמיזות ומשמעויות. נשתדל לכל הפחות לעמוד על שני המשפטים הראשונים (זהו גם החלק היחיד מן הדברים שהובא בספרים אחרים, כפי שיתברר להלן). השמועה נמסרת, על פי "רבותינו", בשם רבן. התואר "רבותינו" מכוון כנראה לדודו, ר' צבי הירש מזידיטשוב. בנו של המחבר הבהיר במקום אחר שהכינוי "רבן" מכוון לרבי ישראל בעל שם טוב.¹³³ והבעש"ט קיבל את השמועה, על פי עדותו, מפי אליהו הנביא. תמוה במקצת ששמועה זו של הבעל שם טוב השתמרה במשך מאתיים שנה מבלי שתוזכר במקום אחר. מסתבר שהאדמו"ר מקומרנא מוסר גם בהזדמנויות אחרות שמועות בשם הבעש"ט אשר ספק רב אם יכולים היו להיאמר בימיו של הבעש"ט.¹³⁴

מטרתו של הלימוד היא תיקון נשמות הנפטרים. רעיון זה, לפיו בכוחם של החיים לעזור לנשמות המתים – ובמיוחד שבנים מסוגלים לסייע לאבותיהם – עתיק ועמוק הוא.¹³⁵ ביטוי הספרותי

¹³² לעניין נתינת צדקה על מנת לזכות את המתים, ראו המקורות שציין תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 301, הערה 9.

¹³³ מגילת סתרים, עמ' מז, מתוך ההקדמה ל"אוצר החיים והיכל הברכה".

¹³⁴ להטחת האשמות כאלה, ראו: Joseph Weiss, *Studies in East European Jewish Mysticism*, London 1985, p. 122, n. 45. אמנם, נגאל רואה אותו כמוסר חשוב של סיפורים אודות הבעש"ט. ראו: גדליה נגאל, **מלקטי הסיפור החסידי**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13-15. וראו דבריו הזהירים של אידל, מיסטיקאים, עמ' 412, הערה 135. נדמה שאור חדש על שאלה זו נשפך דוקא מתוך התחום ההלכתי. ראו: זהר עמר, 'לסוגיית כשרותו של תרנגול ההודו', **בד"ד** 13 (תשס"ג), עמ' 83. האדמו"ר מוסר את עמדתו של הבעש"ט בפולמוס הלכתי שכלל לא התנהל בימיו. [השוו: זהר עמר, **מסורת העוף**, [חמ"ד] תשס"ד, עמ' 140]

¹³⁵ על השפעותיו באירופה הנוצרית של שלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה, ראו: Bruce Gordon and Peter Marshall, 'Introduction: placing the dead in late medieval and early modern Europe', *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, eidem (eds.), Cambridge 2000, pp. 3-9

המובהק במסורת היהודית הוא בסיפור "התנא והמת"¹³⁶, ובעולם ההלכה הוא מגולם בעיקר בקדיש יתום.¹³⁷ אולם, הלימוד הזה מתוכנן על דרך ייחודי האר"י. כבר הערתי על הקשר של רי"א לקבלת האר"י. קשר זה אמיץ במיוחד בתחום הייחודים. האדמו"ר נקט במידה רבה של עצמאות וחדשנות בתחום הזה, מעבר לזו שלמד מדודו, ר' צבי הירש.¹³⁸

כאמור לעיל, הקישור בין משנה לנשמה מצוי כבר אצל האר"י. אולם כאן הוא מתפקד גם במישור הספציפי של המשנה הנלמדת. הקישור הזה מתבסס על מצב טקסטואלי מסוים. בכתבי היד של המשנה (וכן בדפוס ראשון של פירוש הר"ש, ונציה רפ"ג), הפיסקה "הטביל בו את הסגוס" היא משנה נפרדת כשלעצמה – ואם כן, נוספה לראשי המשניות ה"א מיותרת. כמובן, הרעיון של רי"א ספרין מתבסס על דפוס מאוחר של המשנה, אשר השתלשל מן החלוקה של דפוס נפולי רנ"ב. ושם נמצא רק ה"א אחד בסוף הפרק – "הטביל בו את המיטה".

כמובן, בחירת מסכת מקואות אינה מקרית בהקשר הזה. כל מטרתו של התיקון הזה מכוונת לטיהור הנשמות, והקישור בין מיתה להיטהרות במקוה יסודי ביהדות.

התחנה הבאה בהתפשטות מנהג זה היא, למיטב ידיעתי, בסדור "תורה אור ושער הכולל", סדור מבית חב"ד עם פירושו של אברהם דוד לבוט, "שער הכולל".¹³⁹ שם הובאו דבריו של רי"א קומרנא, תחת הכותרת "למוד לאבל וליאר צייט", ולאחריהם פרק ז ממקואות, עם פירוש רע"ב ולקוטים מתוספות יום טוב. פרטי הייחודים נרמזו רק במלים "וע"ש בספר מעשה אורג שהאריך שם ע"ד הקבלה".

מכאן ואילך הלך המנהג והתפשט, עד שאבדו עקבותיו של המקור.¹⁴⁰

¹³⁶ על מקורו הקדום של הסיפור, ראו: מירון ביאליק לרנר, 'מעשה התנא והמת: גילגוליו הספרותיים וההלכתיים', **אסופות** ב (תשמ"ח), עמ' כט-ע. על הסיפור, ראו עוד: רלה קושלבסקי, 'התנא והמת הנווד: האומנם אגדה לא יהודית?', **בקורת ופרשנות** 30 (תשנ"ד), עמ' 41-63; Leon Wieseltier, *Kaddish*, New York 1998, pp. 126-137; (cf. Andreas Lehnardt, 'A New Book on the Kaddish', *Jewish Studies Quarterly* 8 (2001), pp. 192-193, 196-197).

¹³⁷ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 299-310.

¹³⁸ רון וקס, **הייחודים בהגותו של ר' חיים טירר מטשרנובין**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"א, עמ' 109-118.

¹³⁹ הסיפור הזה נדפס לראשונה בוילנה תרמ"ז. ראו רשימתו של א"מ הברמן, 'שערי חב"ד', **עלי עי"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן**, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 331, מספר 157. לפני הברמן, ולפניי, עמדה רק מהדורת תרנ"ו. במקום אחד – "בסידורים רביים". ראו: צבי יברוב, **ספר לעילוי נשמה**, חמו"ד חש"ד, אחרי עמ' קטו בפגינציה הראשונה. וראו: שמואל גליק, **אור לאבל: להתפתחותם של עיקרי מנהגי אבלות במסורת ישראל מלאחר הקבורה עד תום השבעה**, אפרת תשנ"א, עמ' 100. בתוך חסידות קומרנא הייתה למנהג התפתחות משלו. "כל י"ב חודש למדו משניות פי"ז דמקואות יש מעלין". נוסף לכך הקפידו ללמוד פרק זה בע"ש לפני מנחה ובמוצ"ש אחרי הבדלה. וגם

פרק ב: כלים פרק כד

באותו סדור - "תורה אור" עם "השער הכולל" - לפני דבריו של האדמו"ר מקומרנא, כתוב כך:
סדר הלמוד על אביו ועל אמו כל י"ב חדש וביום שמת בו אביו או אמו שקורין יארצי"ט
מסוגל ללמוד משניות טהרות. והפרק כ"ד מן מסכת כלים, "שלשה תריסין הס", מסוגל
יותר מפני שיש בו י"ז משניות. וכל משנה ומשנה מסתיימת "טהור מכלום" או "טהורה
מכלום", וסוף הפרק "בין מבפנים בין מבחוץ טהור". כך שמעתי בשם הרה"ק מק"ק
רוזין ז"ל זי"ע.

זוהי מסורת בעל פה בשם ר' ישראל פרידמן מרוזין (1796, פוהרבישצ'ה – 1850, סדיגורה).¹⁴¹
לאור הערכתו של האדמו"ר מקומרנא כלפי האדמו"ר מרוזין,¹⁴² אפשר שהוא היה מקור
ההשראה להנהגה של משנת מקואות. אין בהכרח צורך לחשוך במסורת הזאת – המביאים לבית
הדפוס מילאו תפקיד חשוב בהעברת מסורות חסידיות מן הפה אל הספר.¹⁴³

אולם קיים הבדל בין המנהגים מבחינת מקומה של המשנה. בסדר הלימוד של רי"א מקומרנא,
המשמעות נובעת בעיקרה מתוך מערכת הייחודים הקבלית. המשנה מהווה בסך הכל סד למערכת
הזאת. לעומת זאת, במסורתו של האדמו"ר מרוזין הלימוד שואב את כוחו מן המשנה עצמה.
אמנם, המושגים ההלכתיים מתפרשים באופן סימבולי, שהרי כוונת הדברים היא לטהרתם של
בני אדם ולא של כלים. אבל המוקד הוא בדברי המשנה עצמם. ייתכן שהבדל זה משקף יסוד עממי
יותר במנהגו של ר' ישראל מרוזין.

ההבדל הזה משתקף גם במסגרת שבה הופיע המנהג לראשונה. בעוד רי"א ספרין שיקע את הייחוד
שלו בתוך פירוש גדול על המשנה כולה, דבריו של ר"י מרוזין הגיעו אלינו בתוך מסגרת ריטואלית.
אמנם, ההחלטה לשקע את הייחוד בתוך פירוש למשנה אומרת רבות על תפיסתו של האדמו"ר

בע"ש ובמוצי"ש שקודם היא"צ וביום היא"צ" (אברהם אבא זיס, **ספר מנהגי קומרנא**, תל אביב תשכ"ה, עמ' לג, סימן קלד).

¹⁴¹ עליו ראו: דוד אסף, **דרך המלכות: ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות**, ירושלים תשנ"ז.

¹⁴² אסף, שם, עמ' 243.

¹⁴³ ראו על כך (לגבי תקופה מוקדמת יותר בתולדות החסידות): Zeev Gries, 'The Hasidic Managing Editor as an Agent of Culture', *Hasidism Reappraised*, Ada Rapoport-Albert (ed.), London 1996, pp. 141-155

מקומרנא ביחס ללימוד תורה. הלימוד אינו אלא תחום ריטואלי נוסף, ולכן אך טבעי הוא שבמקום המתאים לכך, הוא יעבור לקווים מעשיים.

סיכום

בעבודה הזאת נסקרו מספר שימושים של המשנה, שימושים הקשורים לצרכיהם של בני אדם. למן תחילת ימי הביניים, המשנה לא עמדה במוקד הלימוד העיוני של רוב קהילות ישראל. יתכן שיש בכך הסבר חלקי לגמישות שהרגישו אנשים בנצלם את המשנה באופנים חדשים.

עבודה זו הצביעה על פנים בדמותה של המשנה שאינם באים לידי ביטוי לרוב. הכח הפולמוסי הטמון בה, בהיותה ייצוג תמציתי ובלתי אפולוגטי של תפיסת עולמם של חז"ל, אינו מודגש לרוב. בדרך כלל מצביעים על התלמוד הבבלי בתור הנציג המובהק של היהדות הרבנית. אלא שהמסר של התלמוד מורכב יותר, והדיונים שלו סבוכים יותר. מעצבי המנהג של אמירת 'במה מדליקין' השכילו לבחור את המשנה, ולגלות את הפוטנציאל הגלום בה.

שבילים רבים הצטלבו בצפת של המאה השש-עשרה ויצרו בה רנסנס יהודי של ממש. הם אף עזרו לגלות את האופי השירי של המשנה, ואת יכולתה לשמש כמנטרה במדיטציה אקסטטטית. הצדיקים החסידיים, בהתבוננותם במשנה, גילו בה תכונות צורניות שלא העירו עליהם קודם לכן.

החיוניות של המשנה מרשימה. למרות שלא זכתה למעמד של ממש בתחום בית המדרש, היא מופיעה שוב ושוב בחיים היהודיים. עם ישראל שמר לה אמונים גם כאשר חכמיו הזניחו אותה.

ביבליוגרפיה

כתבי יד

Cambridge T-S NS 299.150

New York, Jewish Theological Seminary, ENA 214.3b-5b

Oxford Bodl. Heb c.23, pp. 6-8 (2667/2)

Oxford Heb. f. 18, pp. 37-50 (2791.3)

Moscow Guenzburg 691

ספריית אדמו"ר מסטולין קרלין, הרב שוחט 127

מקורות ראשוניים

אריה גולדשמידט (מהדיר), **מחזור ויטרי לרבינו שמחה מויטרי**, ירושלים תשס"ד
דניאל גולדשמידט (מהדיר), **סדר רב עמרם גאון**, ירושלים תשל"ב
יעקב שור (מהדיר), **ספר העתים לר' יהודה בן ברזילי אלברצלוני**, קרקא תרס"ג
משה הרשור (מהדיר), **סידור רבנו שלמה וסידור חסידי אשכנז**, ירושלים תשל"ב
אברהם קרקובר ואחרים (מהדירים), **ספר מצוות גדול השלם לרבינו משה ב"ר יעקב מקוצי**,
מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ג
שמחה אסף, **מספרות הגאונים**, ירושלים תרצ"ג

ר' משה קורדובירו, **פרדס רימונים**, ירושלים תשכ"ב (דפוס צילום)
ר' אברהם אזולאי, **ספר אהבה בתענוגים - פירוש על המשנה סדר נזיקין**, מהדורת אברהם יוסף
חבצלת, ירושלים תשמ"ו
ר' יוסף קארו, **ספר מגיד מישרים**, יחיאל אברהם בר לב (מהדיר), פתח תקוה תש"ן
ר' חיים ויטל, **כתבים חדשים מרבינו חיים ויטאל זלה"ה**, מהדורת מכון אהבת שלום, מהדורה
שנייה, ירושלים תשנ"ח
ר' חיים ויטל, **שער המצות**, ירושלים תשכ"ב

ר' חיים ויטל, **ספר החזיונות**, אהרן זאב אשכולי (מהדיר), ירושלים תשי"ד
ר' אהרן ברכיה ממודינא, **מעבר יבק**, מהדורת מכון אהבת שלום, ירושלים תשנ"ו

ר' יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, **מגילת סתרים**, נפתלי בן-מנחם (מהדיר), ירושלים תשי"ד
ר' יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין, **משניות עם פירוש... מעשה ארג**, למברג תרכ"א

ספרות מחקר

- אביב"י, יוסף, 'ביאור על המשנה מן המאה הט"ו', **עלון לחובב הספר** 6 (תשנ"א), עמ' 1-3
אורבך, אפרים א', 'עוד למשמרות למעמדות', **תרביץ** מג (תשל"ד), עמ' 224
אורבך, אפרים אלימלך, **מעולמם של חכמים**, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ב
אידל, משה, 'סדר הלימוד' של ר' יוחנן אלימנו', **תרביץ** מח (תשל"ט), עמ' 303-331
אידל, משה, **החסידות: בין אקסטזה למיסטיקה**, ירושלים ותל אביב תשס"א
אידל, משה, 'מטטרון- הערות על התפתחות של המיתוס ביהדות', **אשל באר שבע** ד (תשנ"ו), עמ' 29-44
אידל, משה, **קבלה: היבטים חדשים**, ירושלים ותל-אביב תשנ"ג
אייזקס, אליק, **מקומו של בית הכנסת בחברה האשכנזית והיחס אליו בימי הביניים: מחקר אנתרופולוגי והיסטורי**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ב
אלפסי, יצחק (עורך), **אנציקלופדיה לחסידות- אישים**, אות י, ירושלים תשס"א
אסף, דוד, **דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות**, ירושלים תשנ"ז
אפשטיין, יעקב נחום, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים תשי"ס³
בוהק, גידי, 'מיתוס יהודי במגיה הפגנית בעת העתיקה', **המיתוס ביהדות: היסטוריה, הגות, ספרות**, משה אידל ואיתמר גרינולד (עורכים), ירושלים תשס"ד, עמ' 97-122
בונפיל, ראובן, 'רבנים, ישועים וחידות: עיון ראשון בעולמו התרבותי של ר' משה זכות', **איטליה** יג-טו (תשס"א), עמ' קסט-קפט
בנטוב, חיים, 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה', **ספונות** יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' ה-קב
בניהו, מאיר, 'איגרת רבי משה ן' מכיר לקהלות תורכיה בעד ההסגר בעין זיתון', **אסופות** טו (תשס"ג), עמ' רצט-שט
בניהו, מאיר, 'דרושו של רבי יוסף בן מאיר גארסון: מקור נכבד לתולדות גירוש ספרד ונפוצות המגורשים בממלכה התורכית', **מיכאל** ז (תשמ"ב), עמ' מב-רה

בניהו, מאיר, 'הגהותיהם שלרבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס-הרב שלהם', **אסופות** א (תשמ"ז), עמ' מז-קד

בניהו, מאיר, 'כתב-יד פירושי סוגיות בתלמוד בבלי מבית מדרשו של האר"י במצרים?', **ספר היובל לרבי חנוך אלבק**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 71-80

בניהו, מאיר, 'ספרים שחיברם ר' משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור', **עלי ספר** ה (תשל"ח), עמ' 104-115

בן-מנחם, נפתלי, 'שלחן הטהור' של ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין זצ"ל מקאמארנא', **ספר הבעש"ט**, ירושלים תש"ד, עמ' רכב-רמ

ברודי, ירחמיאל, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', **מחקרי תלמוד** א (תש"ן), עמ' 237-303

ברויאר, מרדכי, **אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה**, ירושלים תשס"ד

ברל, חיים יהודה, **ר' יצחק אייזיק מקאמארנא**, ירושלים תשכ"ה

בר-לבב, אבריאל, 'ספרי חולים ומתים בספרות ההנהגות', **מרומי לירושלים: ספר זיכרון ל"ב סרמוניטה (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל)**, יד) תשנ"ח, עמ' 341-391

בר-לבב, אבריאל, 'רבי אהרן ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ אבות המחברים ספרי חולים ומתים', **אסופות** ט (תשנ"ח), עמ' קפט-רלד

גארב, יוני, 'טכניקות טראנס בקבלת ירושלים', **פעמים** 70 (תשנ"ז), עמ' 46-67

גארב, יוני, 'מגיה ומיסטיקה: בין צפון אפריקה לארץ ישראל', **פעמים** 85 (תש"ס), עמ' 112-130

גוטליב, אפרים, **הכתבים העבריים של בעל תקוני זהר ורעיא מהימנא**, ירושלים תשס"ג

גולדברג, אברהם, **פירוש למשנה מסכת שבת**, ירושלים תשל"ו

גולדרייך, עמוס, 'בירורים בראייתו העצמית של בעל תיקוני הזוהר', **משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל**, עורכים: עמוס גולדרייך ומיכל אורון, ירושלים ותל אביב תשנ"ד, עמ' 459-496

גליק, שמואל, **אור לאבל: להתפתחותם של עיקרי מנהגי אבלות במסורת ישראל מלאחר הקבורה עד תום השבעה**, אפרת תשנ"א

גפני, חנן, **הירש מנדל פיניליש וחיבורו "דרכה של תורה"**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט

גרטנר, יעקב, **גלגולי מנהג בעולם ההלכה**, ירושלים תשנ"ה

גריס, זאב, **הספר כסוכן תרבות**, תל אביב תשס"ב

גריס, זאב, **ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל בעל שם-טוב**, ירושלים תש"ן

גריס, זאב, 'ר' ישראל בן שבת מקוז'ניץ ופירושו למסכת אבות', **צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין**, רחל אליאור, ישראל ברטל וחנא שמרוק (עורכים), ירושלים תשנ"ד, עמ' 127-165

דימיטרובסקי, חיים זלמן, **שרידי בבלי**, א: מבוא ביבליוגרפי היסטורי, נויארק תשל"ט

דנציג, נחמן, **קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה**, ניו יורק תשנ"ח

הבלין, שלמה זלמן, 'רבי יחיאל אשכנזי: חכם אשכנזי בארצות האסלאם', **שלם ז** (תשס"ב), עמ' 71-131

הברמן, א"מ, 'שערי חב"ד', **עלי עי"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן**, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 293-370

הוס, בועז, 'על מעמד הקבלה בספרד לאחר פרעות קנ"א: "ספר פוקח עוורים"', **פעמים 56** (תשנ"ג), עמ' 20-32

הכהן, אביעד, 'התלמוד הירושלמי בדור הגירוש ולאחרייו', **חברה ותרבות: יהודי ספרד לאחר הגירוש**, מיכאל אביטבול, גלית חזן-רוקם ויום-טוב עסיס (עורכים), ירושלים תשנ"ז, עמ' 139-163

הקר, יוסף, 'הפעילות האנטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', **תרביץ נג** (תשמ"ד), עמ' 569-603

הרן, רעיה, 'עולם הפוך: תפיסת העולם הרדיקלית בהגותו של ר' צבי הירש מזידיטשוב', **תרביץ עא** (תשס"ב), עמ' 537-564

וידר, נפתלי, **התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב**, ירושלים תשנ"ח

ועקינין, אברהם מאיר, 'על פירוש הרא"ש לזרעים וטהרות', **צפונות ב**, ב (תש"ן), עמ' עד-עח

וקס, רוון, **היהודים בהגותו של ר' חיים טירר מטשרנוביץ**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"א

ורבלובסקי, ר"י צבי, 'ר' **יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל**, יאיר צורן (תרגום), ירושלים תשנ"ו

זולאי, מנחם, **ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה**, ירושלים תשנ"ו

זוסמן, יעקב, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', **דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות**, ירושלים תשמ"א, חלק ג, עמ' 215-245

זלוטניק, דב, 'אהבה בתענוגים: פירוש המשנה מאת הרב אברהם אזולאי, מסכת עדיות', **מקורות ומסורות א**, עורך: ח.ז. דימיטרובסקי, ניו יורק תשל"ח, עמ' 1-120

זק, ברכה, **בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו**, באר שבע תשנ"ה

זק, ברכה, 'קטע מפירושו של ר' משה קורדובירו ל"רעיא מהימנא"', **קבץ על יד י** (תשמ"ב), עמ' 253-283

חיות, יוסף, 'דרך לא מקובלת? מיסטיקאיות יהודיות באספקלריה של "ספר החזיונות" לר' חיים ויטאלי, **ציון סז** (תשס"ב), עמ' 139-162

חלמיש, משה, **הקבלה - בתפילה, בהלכה ובמנהג**, רמת גן תש"ס

טולידאנו, שלמה, **רבי בצלאל אשכנזי: האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ב

יברוב, צבי, **ספר לעילוי נשמה**, חמו"ד חש"ד

יודלוב, יצחק, **דגלי מדפיסים**, ירושלים תשס"ב

כץ, יעקב, **הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית**, ירושלים תשמ"ד

לאטס, יעקב, **ר' משה זכות- חייו ופעילותו**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג

ליבס, יהודה, ' **תריין אורזילין דאילתא**': דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו, **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** י (תשנ"ב), עמ' 113-169

ליבס, יהודה, ' **de Natura Dei** – על המיתוס היהודי וגלגולו', **משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל**, ירושלים ותל אביב תשנ"ד, עמ' 243-297

ליבס, יהודה, 'הזוהר כספר הלכה', **תרביץ** סד (תשנ"ה), עמ' 581-605

ליבס, יהודה, 'הזוהר כרנסנס', **דעת** 46 (תשס"א), עמ' 5-11

ליבס, יהודה, 'זוהר וארוס', **אלפיים** 9 (1994), עמ' 67-119

ליבס, יהודה, 'מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י', **אשל באר שבע** ד (תשנ"ו), עמ' 192-209

לרנר, מירון ביאליק, 'מעשה התנא והמת: גילגוליו הספרותיים וההלכתיים', **אסופות** ב (תשמ"ח), עמ' כט-ע

מורג, שלמה, 'משניות מן הפרק "במה מדליקין" בשני כתבי-יד של גניזת קאהיר', **קובץ מאמרים בלשון חז"ל**, חלק ב, משה בר אשר (עורך), ירושלים תש"ס, עמ' 111-123

מט, דניאל, 'מתניתא דילן: טכניקה של חידוש בספר הזוהר', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** ח (תשמ"ט), עמ' 123-130

מרוז, רונית, 'חבורת ר' משה בן מכיר ותקנותיה', **פעמים** 31 (תשמ"ז), עמ' 40-61

מרוז, רונית, 'ספר "אור הגנוז" לרבי אברהם אזולאי', **קרית ספר** ס (תשמ"ה), עמ' 310-324

נגאל, גדליה, **מלקטי הסיפור החסידי**, ירושלים תשנ"ו

עמר, זהר ואביבית שוויקי, **במה מדליקין**, אלקנה תשס"ג

עמר, זהר, 'לסוגיית כשרותו של תרנגול ההודו', **בד"ד** 13 (תשס"ג), עמ' 69-89

עסיס, משה, 'להגהות הגר"א על מסכת שקלים', **תרביץ** נג (תשמ"ד), עמ' 97-115

פלאי, פינחס הכהן, 'רבי נפתלי הכהן כ"ץ ממבשרי תנועת החסידות', **סיני** לט (תשט"ז), עמ' רמב-רס

פליישר, עזרא, 'נוספות לעניין משמרות הכוהנים', **תרביץ** נה (תשמ"ו), עמ' 47-60

פליישר, עזרא, **תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה**, ירושלים תשמ"ח

פעמים 37 (תשמ"ט) - גליון בנושא ר' עובדיה מברטנורא

קושלבסקי, רלה, 'התנא והמת הנודד: האומנם אגדה לא יהודית?', **בקורת ופרשנות** 30 (תשנ"ד), עמ' 41-63

קליין, שמואל, **ספר הישוב**, א, ירושלים תרצ"ט

ריזיק, מיכאל, 'מאנים שהם מינים או מינים שהם מאנים', **מחקרים בלשון ט** (תשמ"ד), עמ' 217-250

שבט, עזרא, 'לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים על פי ממצאים בפירושים סביב הלכות הרי"ף', **עלי ספר יט** (תשמ"א), עמ' 49-67

שוורץ, דב, 'ר' צבי הירש מזידיטשוב – בין קבלה לחסידות', **סיני קב** (תשמ"ח), עמ' רמא-רנא

שטרן, ש"א, **מאורות הראשונים**, ירושלים תשס"ב

שלום, גרשם, **כתבי-יד בקבלה**, ירושלים תר"ץ

שלום, גרשם, 'ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי', **תרביץ כח** (תשי"ט), עמ' 59-89

שפרבר, דניאל, **מנהגי ישראל: מקורות ותולדות**, חלק רביעי, ירושלים תשנ"ה

שרביט, שמעון, 'מסורות בני תימן בקריאת מסכת אבות בשבת', **תימא ה** (תשנ"ו), עמ' 45-53

שרביט, שמעון, 'מסכת ביכורים על פי הגניזה', **בר-אילן ו** (תשכ"ח), עמ' 22-32

תא-שמע, ישראל מ', **הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר**, תל אביב 2001

תא-שמע, ישראל מ', **מנהג אשכנז הקדמון**, ירושלים תשנ"ט³

תן-עמי, אלון, **מוטיבים רבניים בקערות השבעה מאגיות מבבל הסאסאנית**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2001

תשבי, ישעיה, 'יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י', **ספונות ט"ז** (תש"ס), עמ' 191-203

תשבי, פרץ, 'האינקונבולים העבריים בישראל', **קרית ספר נט** (תשמ"ד), עמ' 946-958

Bar-Levay, Avriel, 'Leon Modena and the Invention of the Jewish Death Tradition', *The Lion Shall Roar: Leon Modena and his World*, David Malkiel (ed.), Jerusalem 2002, pp. 85-101

Bar-Levay, Avriel, 'Ritualisation of Jewish Life and Death in the Early Modern Period', *Leo Baeck Institute Yearbook* 47 (2002), pp. 69-82

Bar-Levay, Avriel, 'Ritualizing Death and Dying: The Ethical Will of Naphtali Ha-Kohen Katz', *Judaism in Practice from the Middle Ages through the Early Modern Period*, Lawrence Fine (ed.), Princeton 2001, pp. 155-167

Boyarin, Daniel, 'Moslem, Christian, and Jewish Cultural Interaction in Sefardic Talmudic Interpretation', *Review of Rabbinic Judaism* 5 (2002), pp. 1-33

Carlebach, Elisheva, *The Pursuit of Heresy: Rabbi Moses Hagiz and the Sabbatian Controversies*, New York 1990

Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (*A. Neubauer's Catalogue*), compiled under the direction of M. Beit-Arie, edited by R.A. May, Oxford 1994

Celenza, Christopher S., 'The Search for Ancient Wisdom in Early Modern Europe: Reuchlin and the Late Ancient Esoteric Paradigm', *The Journal of Religious History* 25, 2 (2001), pp. 115-133

Chartier, Roger, 'Culture as Appropriation: Popular Cultural Uses in Early Modern France', *Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, ed. Steven L. Kaplan, Berlin 1984, pp. 229-253

Danzig, Neil, 'Two Insights from a Ninth-Century Liturgical Handbook: The Origins of Yequm Purqan and Qaddish de-Hadata', *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, ed. Stefan Reif, Cambridge 2002, pp. 74-122

Fine, Lawrence, 'The Study of Torah as a Rite of Theurgical Contemplation in Lurianic Kabbalah', *Approaches to Judaism in Medieval Times*, III (1988), pp. 29-40

Fine, Lawrence, "Recitation of Mishnah as a Vehicle for Mystical Inspiration: A Contemplative Technique Taught by Hayyim Vital", *Revue des Études Juives* CXXI (1982), pp. 183-199

Fine, Lawrence, *Physician of the Soul, Healer of the Cosmos: Isaac Luria and His Kabbalistic Fellowship*, Stanford Ca. 2003

Fine, Lawrence, *Safed Spirituality*, Mahwah NJ 1984

Fisher, John H., 'A Language Policy for Lancastrian England', *Publications of the Modern Language Association of America* 107 (1992), pp. 1168-1180

Giller, Pinchas, *Reading the Zohar: The Sacred Text of the Kabbalah*, Oxford 2001

Giller, Pinchas, *The Enlightened Will Shine: Symbolization and Theurgy in the Later Strata of the Zohar*, Albany NY 1993

Goldberg, Sylvie Anne, *Crossing the Jabbock: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth- through Nineteenth-Century Prague* (trans. Carol Cosman), Berkeley 1996

Gordon, Bruce and Peter Marshall, 'Introduction: placing the dead in late medieval and early modern Europe', *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, eidem (eds.), Cambridge 2000, pp. 1-16

Gouwens, Kenneth, 'Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the "Cognitive Turn"', *The American Historical Review* 103 (1998), pp. 55-82

Gries, Zeev, 'The Hasidic Managing Editor as an Agent of Culture', *Hasidism Reappraised*, Ada Rapoport-Albert (ed.), London 1996, pp. 141-155

- Herrmann, Klaus, 'The Reception of Hekhalot Literature in Yohanan Alemanno's Autograph MS Paris 849', *Studies in Jewish Manuscripts*, Joseph Dan and Klaus Herrmann (eds.), Tübingen 1999, pp. 19-88
- Idel, Moshe, 'Encounters Between Spanish and Italian Kabbalists in the Generation of the Expulsion', *Crisis and Creativity in the Sephardic World*, Benjamin R. Gampel (ed.), New York 1997, pp. 189-222
- Idel, Moshe, *Messianic Mystics*, New Haven 1998
- Lehnardt, Andreas, 'A New Book on the Kaddish', *Jewish Studies Quarterly* 8 (2001), pp. 190-203
- Naveh, Joseph and Shaul Shaked, *Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1993
- Olszowy-Schlanger, Judith, *Karaite Marriage Documents from the Cairo Geniza: Legal Tradition and Community Life in Mediaeval Egypt and Palestine*, Leiden 1998
- Piattelli, Abramo A., 'Lo Studia della Mishna in Italia durante I secoli XVII e XVIII', *Annuario di Studi Ebraici* 10-11 (1971), pp. 7-19
- Popkin, R.H. and Ernestine G.E. van der Wall, 'Samuel Hartlib, John Wortington and John Durie on Adam Boreel's Latin Translation of the Mishna (1659-1661), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century*, J. van den Berg and E.G. E. van der Wall (eds.), Dordrecht 1988, pp. 155-159
- Schiffman, Lawrence H. and Michael D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Genizah: Selected Texts from the Taylor-Schechter Box K1*, Sheffield 1992
- Scholem, Gershom, *Kabbalah*, New York 1978
- Sokoloff, Michael, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic & Geonic Periods*, Ramat Gan 2002
- Sponsler, Claire, 'In Transit: Theorizing Cultural Appropriation in Medieval Europe', *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32 (2002), pp. 17-39
- Stroumsa, Guy G., "Mystical Descents", *Death, Ecstasy and Other Worldly Journeys*, John J. Collins and Michael Fishbane (eds.), Albany 1995, pp. 139-154
- Weinstein, Roni, 'Kabbalah and Jewish Exorcism in Seventeenth-Century Italian Jewish Communities: The Case of Rabbi Moses Zacuto', *Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present*, Matt Goldish (ed.), Detroit 2003, pp. 237-256
- Weiss, Joseph, *Studies in East European Jewish Mysticism*, London 1985
- Wieseltier, Leon, *Kaddish*, New York 1998